

L. Baumgarten.

СТЕПАН ПАСИЛЬЧЕНКО

ЧАЙКА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ВЕСЕЛКА“

К И І В 1 9 6 5

У2
В19

Редакційна колегія:

Андрущенко В. Я., Бичко В. В., Коваленко Н. Д.,
Острик М. М., Панч П. Й., Шевченко М. Є.

Малюнки

В. А. ЄВДОКИМЕНКА

**Портрет Степана Васильченка роботи художника
В. Я. ЧЕБАНИКА**

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

ВЧИТЕЛЬ-ПИСЬМЕННИК

Зима застукала нас зненацька. Була ще середина листопада і вчора, коли ми виїхали на полювання пароплавом з Києва, була глибока, безпросвітня осінь: стояв густий туман, сіялася дрібна безнастанна мжичка... А сьогодні зранку ненадовго виглянуло сонце, калюжі раптом узялися кригою, і вдень землю злегка притрусило сніжком.

Уже смерком ми поверталися з лісу в село до хати дядька Семена Пальохи, в якого я завжди спинявся. Поверталися не так обтяжені дичиною, як дуже притомлені. По одному забитому зайцю за плечима в двох мисливців — не такі вже й показні трофеї, щоб ними можна було пишатися. Та це нічого! Наші груди надихалися за день свіжого морозного повітря, і хоч у тілі почувалася втома, але то була приємна фізична втома, після якої, відпочивши, з подвійною енергією берешся за звичну працю. От тільки клопіт — чи ж випаде нам відпочити?

Ще вдень ми помітили забережницю на Дніпрі, а тепер, підходячи до села, побачили на темно-холодній, як метал, воді вже й «сало» — певну ознаку того, що річка починає замерзати... Чи будуть пароплави, вертаючись до Києва, спиняться біля берега, чи капітани, глянувши на грубу забережницю коло примітивної пристані, не захочуть пробивати кригу металевими боками пароплава, а махнуть рукою й крикнуть команді: «Повний хід! Проходь далі!...»

Та й це не турбувало б нас, чотирьох молодиків, готових до всяких дорожніх пригод, коли б з нами не було Степана Васильовича Васильченка. Йому перейшло за п'ятдесят, а до того ж часом прикро дошкуляло

хворе серце. Як то хворій на серце людині чвалати пішки до Києва, а ще ж треба буде десь переправитись через Десну, якої ніяк не обминути нам, вертаючись додому, і яка замерзає швидше за Дніпро?

Мое сумління муляла думка: це ж бо я знадив Степана Васильовича поїхати з нами в таку непевну подорож.

Степан Васильович був далекий від того мисливського азарту, яким палали ми, молодики. Здобич його завжди була скромна. Та він не журився, коли нічого не вбивав, і, мені здається, навіть не намагався влучно поціляти в птаха чи звіра. Зате Степан Васильович міг раптом вистрілити просто в осіннє небо і довго прислухатись, як відлунює його постріл у соснових верховіттях дальніх борів... Для нього полювання було тільки нагодою зблизька глянути на природу й людей.

Вже зовсім смерклося, коли ми зайшли до хати, й Семен Іванович Тишковець, більше відомий за своїм вуличним прізвиськом — Пальоха, привітав нас невеселим прогнозом:

— Мабуть, хлопці, доведеться вам сушити лапи та закурювати: показує на те, що Дніпро замерзає...

Він звернувся тільки до нас, поминаючи своєю увагою Степана Васильовича. Про те, що це видатний письменник, Семенові Івановичу навіть не снилося. Через свою поліську дикуватість він і гадки не мав, що існує на світі така порода людей, як письменники. Сам завзятий мисливець, він згорда ставився до Степана Васильовича, який не міг доскочити його пошани, бо хибив по зайцях та качках і до того ж не був швидкий до горілки. Степан Васильович це добре розумів і, злегка посміхаючись у вуса, з цікавістю стежив за диваком Пальохою.

Трохи відпочивши й повечерявши, я вийшов з Степаном Васильовичем глянути, що діється надворі. Було ясно й зоряно, хоч клапті розвіяних хмар і набігали на місяць, як у одному оповіданні Степана Васильовича: «Низько в небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через нього спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями...»

— А гляньте он,— стиха обізвався він.— Місяць — наче сторч поставлений човен, пливе між хвилями-хмарами. Як у Шевченка: «то виринав, то потопав»...— І замовк, думаючи далі щось своє. Дивна річ: у мене місяць викликав зараз тільки один Васильченків образ, влучнішого за який я не міг собі уявити, а сам творець образу, мабуть, давно вже забув його, і в голові його зринали нові порівняння.

Він тихо пішов замислений до кручі над берегом, де на шелюзі тихо перешіптувалося між собою останнє заціліле листя.

Мої думки урвав дальній гудок пароплава.

Та коли ми гуртом збігли на берег, тривожно вдивляючись у рухливі вогні на воді, нас охопила щемляча досада: аж три пароплави, один за одним, навіть близько не підходячи до пристані, поспішали серединою Дніпра, прямуючи до Києва на зимову стоянку... Нам не лишалося нічого іншого, як бичуватися нагору, щоб відтіля податися пішки з села до далекого Києва.

На світанні ми дочвалали до Десни й з бідою, розпихаючи веслами крижини, ледве переправилися на рибальському човні через річку, що ось-ось спиниться на довгий зимовий сон.

Червоне кружало сонця піднеслося на сході, мов величезний мідний гонг, і, здавалося, видзвонювало в сухому морозному повітрі. Серединою Дніпра пливло вже не тільки «сало», а й окремі крижини, між якими здивовано й бентежно метушилися норці: низько над водою поспішали на південь запізнілі табунці гагар.

Краєвид Дніпра скидався зараз на панораму якого-небудь Юкона в далекій холодній Алясці, а нам, зголоднілим і стомленим, либонь, теж небагато бракувало, щоб почувати себе невдахами-волоцюгами з оповідань Джека Лондона. Проте, коли Десна лишилася позаду, ми збадьоріли й весело загомоніли. Тільки Степан Васильович ішов мовчки. Хоч його й не обтяжував заєць за плечима, але довгий селянський кожух, у якого він одягнувся цього разу, був важкуватий і заважав швидко йти. Степан Васильович став приставати, та, щоб не ламати гурту, намагався потрапляти за іншими. Я підійшов до нього й запропонував піднести рушницю й ягташ.

— Такої! Та що це я — дід якийсь немощний, чи що! — заперечив він, усміхаючись, але через хвилину сумно зітхнув: — Ех, якби мені не оце кляте серце, хіба б я довго всидів на одному місці!..

Ми спинилися перепочити, незважаючи вже на інших, які, побачивши нарешті в синюватій імлі високу лаврську дзвіницю й дальні обриси Києва, мимоволі наддали ходу.

— А давайте, коли заїде літо, одсунемо геть свої папери, візьмемо по ціпку та й майнемо пішки по Україні! Хоч у той бік, хоч у другий — байдуже. Ви подумайте тільки, як то буде гарно: ідеш собі помаленьку, а назустріч тобі гаї, лани, річки... Де випадє, там і заночуємо. А яких цікавих людей ми побачимо!..

Його лице пойняла та характерна, більше внутрішня, ніж зовнішня усмішка, що одразу прихилила до нього людей. І — ніби не було ні надмірної втоми, ні хворого серця.

Я, звісно, охоче дав згоду, але мандрувати пішки нам не довелося. Натруджене нелегким життєвим шляхом серце Степана Васильовича чимраз більше давалося йому взнаки, поки 11 серпня 1932 року не спинилося зовсім...

Ясним серпневим днем, коли сонце щедро сипало останнє гаряче проміння й пашіла в розповні своїх живодайних сил природа, я йшов за труною Степана Васильовича. І на довгій дорозі до Байкового цвинтаря в Києві перебрав думкою усе його життя...

Вам, вихованцям радянської школи, що звикли до просторих і світлих класів, до шкільного фізичного кабінету й спортивного майданчика, важко уявити собі ту сільську однокласну школу в Потоках на Канівщині, куди дев'ятнадцятилітнім юнаком приїхав учителювати Степан Васильович Панасенко.

Понурий будиночок з маленькими вікнами й облупаними стінами, в класі темно, брудно, вогко... Тут же при школі й кімната-квартира вчителя — з голими стінами, непокритим столом, трьома старенькими стільцями й трухлявим дерев'яним ліжком.

Сидить молодий учитель вечорами в своїй убогій кімнаті й розв'язує важку задачу, що її поставило йому життя на перших кроках учителювання. Школа розрахована на шістдесят, щонайбільше на сімдесят учнів, поділених на дві групи, а їх, охочих до науки селянських дітей, назбиралося понад сотню. Мудруй, молодий учителю, де розмістити їх у школі! А як їх учити читати й писати, коли в цього учня буквар Лубенця, а в того — Толстого, в одних — читанка «В школе и дома», а в інших — «Родное слово»? Добирай, учителю, способу, що в цих обставинах робити, з чого починати! Адже пішов ти на вчительську роботу не просто заради скромного вчительського заробітку, а — «сіяти розумне, добре, вічне». Серед свого великого селянського роду ти перший здобув освіту, перший пробив ту стіну, що заступала бідним селянам дорогу до принадного й малодосяжного світу культури!.. Молодому вчителеві пригадується, як виряджали його батьки, родичі й сусіди з рідного села Ічні на Чернігівщині до вчительської семінарії в Коростішеві, як почував він тоді себе селянським посланцем у культуру, як радісно було відчувати те і як боляче було покидати близьких людей та милі юнацькому серцю ічнянські вулички, садки та левади. «Прощай, рідне, тепле, безмежне, таке спокійне народне море! — напише він колись у своїх спогадах. — Вернуся до тебе, проте вернуся — іншим»...

І ось він вернувся до народу, щоб нести на село освіту й культуру.

Але ж як тяжко працювати тут! Ніхто з місцевого начальства не хоче допомогти вчителеві налагодити навчання. Місцевий піп одверто висловив йому свій погляд на народну освіту: «Рано мужика грамоти вчити, та й навіщо вона йому? Хай учиться молитися богу, то й досить для нього. Грамота мужикові — що меч безумному!».

Але вчитель не вважає на те. Вдень він навчає в школі дітей, а ввечері збирає сільську молодь і починає з нею готувати виставу. Дехто з «артистів» не вмів навіть прочитати з книжки свою роль і мусив вивчати її з чужого голосу. Та наполеглива праця вчителя дала свої наслідки.

Досі в потоцькій чайній час від часу давала вистави місцева інтелігенція — жінка поліцейського пристава,

родина лікаря та поповичі й попівни. Коли це раптом на сцену вийшли загримовані селянські парубки й дівчата і заграли «Мартина Борулю» — п'єсу Карпенка-Карого, заграли не тільки не гірше панів, а навіть далеко краще. «І як ви могли з таких неотесаних стовпів отаке зробити!» — дивувалися інтелігентні артисти, й довелося їм, відкинувши панську пиху, пристати до селянського драматичного аматорського гуртка, де, як запровадив молодий учитель, усі були рівні: писарі, селяни й інтелігенція. Вистави гуртка мали великий успіх, а слава про них гриміла й по довколишніх селах, куди аматорів часто запрошували.

Кипить робота в Степана Васильовича, ніколи й угору глянути! Та все ж Степан Васильович вибирає час, щоб погомоніти з шкільним сторожем старим Юхимом.

Про що тільки не говорять вони в довгі зимові вечори! І про минувшину, і про всякі дива дивні, які трапляються між людьми, і про те, що піп підглядає за вчителем та розпитує Юхима, що робить учитель вдома, з ким балакає, чи молиться богу. Наговоряться отак за вечір, аж поки Юхим підведеться й піде додому.

А вчитель поринає у спогади.

І спливуть у пам'яті отакі самі довгі зимові вечори в Ічні під батьківською стріхою, де він народився 8 січня 1879 року. Батько його, селянин-козак * Василь Панасенко, був швець, бо власної землі бракувало. Вся велика родина Панасенків, що складалася з вісьмох душ, виходила в жнива на заробітки — жати на чужому полі за сьомий сніп. Взимку вечорами вся сім'я сидить у хаті. Мати порається біля печі, готуючи вечерю, а батько з старшими синами шиють селянські чоботи, постукують шевськими молоточками по дебелих підшвах. У хаті не розкоші, але, як каже народна приказка,— хоч по ягоді, та в злагоді. Між роботою можна

* У другій половині XVIII сторіччя цариця Катерина II, скасувавши на Лівобережній Україні гетьманську владу, скасувала й українське козацьке військо. Однак назва козак, як ознака суспільного стану, залишилася на території колишньої гетьманщини — на Полтавщині й Чернігівщині. Згодом козаки обернулися на звичайних селян — багатих і бідних. Батько письменника належав до бідних козаків.

почути й пісню, і веселий жарт, і байку. Зайде сусіда-парубок з книжкою й почне читати вголос «Тараса Бульбу» Гоголя. Батько сам був трохи письменний, навчився колись письма в дяка, любив почитати в свята книжку, поважав у людях освіту. І дітям своїм він сказав якимось:

— Ні землі, ні худоби, ні доброго ремесла я вам не залишу після смерті,— учіться, діти, та шукайте інших шляхів.

Лежить на полу разом з братами й сестрами під одним спільним на всіх рядном малий Степанко й слухає, як батько заводить старовинну козацьку пісню:

Ой наступає та чорна хмара,
Став дощ накрапати...
Ой там збиралася бідна голота
До корчми гулять...—

дружно підхоплюють старші сини.

Батько, відхилившись трохи назад, оглядає готовий чобіт. Ну, що ж — чобіт просторий і міцний, замовець дякуватиме, але батько журно зітхає — його думка лине за стародавньою піснею:

— Не з медом було нашому братові-злидареві й за козаччини тої, коли дуки-срібляники над голотою верх брали; тиснуть і нас пани-нероби та глитаї-павуки...— каже батько, коли пісня затихає на високій ноті.

Та минула якась хвилина по батькових словах, і в хаті вже зривається нова пісня:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не дрімайте,—
Та на мене, Кармалюгу,
Всю надію майте.

А Степанко нараз згадує, як їздив він з батьком уліті в ліс по дрова. Серед дикої лісової краси раптом, як маревò, постав перед очима хлопчика великий білий будинок з високими колонами; в садку троянди, посипані пісочком доріжки... Перед цією величною спорудою потьмарніли найкращі хати в селі, і хлопчикові аж дух забило від захвату.

— Тату, тату! Дивіться — що воно таке? Церква, чи що?

— Ні, сину, то не церква, — сказав батько, і Степанко помітив, що батькові очі зайнялися вогнем. — Це, сину, тут пани живуть.

Широко ступаючи біля воза й думаючи щось своє, батько кілька разів оглянувся на будинок, а далі суворо, як молитву, заспівав пісні:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не дрімайте, —

про того справедливого розбійника «Кармалюгу», як вимовляв батько прізвище останнього гайдамаки, що грабував багатих панів, наділяючи їхнім добром селянську бідноту.

Довго ще мріятиме під рядном малий Степанко, і ввижатиметься йому, що він уже дорослий і сам став такий борець селянський, як той Кармалюга, аж поки дрімки не склеплять очі, а думка, плутаючись, не перескочить на бур'яни, в яких Степанко розкошуватиме, коли зайде тепло, на смітник біля крамниці, де можна знайти уривок кольорової стрічки або срібний папірець від цукерка та всяке інше добро, яке не завжди щастить знайти бідній селянській дитині... І він помалу засинає.

Засинає і зараз у шкільній кімнаті молодий учитель Степан Васильович Панасенко, та сон його тепер уже не той безтурботний, як у Ічні, а неспокійний і бентежний.

Не виріс із малого Степанка безстрашний Устим Кармалюк, не чигає він з пістолетом та рушницею в лісовій гущавині на подорожнього необачного пана. Але Степан Васильович ніколи не буде накладати з панами, не мовчатиме, коли побачить, що когось кривдять, не замиритися з будь-якою неправдою.

Ось у селі, де він вперше став учителювати, писарчуки поліцейського пристава до нестями побили в своїй канцелярії парубка тільки за те, що той не дав соцьким познущатися з дівчат. Інший би змовчав на таке, мовляв, моя хата скраю, нічого не знаю, бо ж недарма кажуть люди: чия сила, того й воля. Та не з таких був Степан Васильович! Узяв та й написав дописа про цю сваволю до київської популярної газети «Биржевые ве-

домости». Через короткий час у газеті на підставі допису надруковано фейлетон, але такий безбарвний і обережний, що Степан Васильович не був навіть певний, чи це його дописа використано для фейлетону. Проте в Потоках одразу догадалися, хто це розголосив таємниці канцелярії пристава...

Над молодим учителем почали громадитися чорні хмари. Через кілька тижнів Степана Васильовича запросили на весілля. Як водилося тоді, там співали старовинних пісень, говорили про безземелля селянське, про переселення через нього на Сибір, про попів. А другого дня стали всю перезву тягати на допити до пристава: що саме казав учитель, як він підбунтовував селян проти попів, панів та начальства? Ніхто з селян не обмовив учителя, та все ж пристав доповів куди слід, а наслідком було те, що Степана Васильовича перевели з Потоків до Богуслава.

І почалося поневіряння непевного вчителя, бо ніде він не гнув шиї перед начальством, не пристосовувався до підлоти, не підлабузнювався до багатих і можливо-владних. Боляче було дивитися, як інші товариші, сільські вчителі, тремтять і перед попом, і перед волосним старшиною та всяким дрібним начальством.

Ще в Потоках Степан Васильович написав поему про переселенців з України «Розбита бандура» й надіслав до «Киевской старины»,— єдиного тоді журналу в Києві, що містив твори і українською мовою. Редактор журналу не зважився надрукувати поему, бо в ній розповідалося про розпучливі злидні, що змушують багатьох селян кидати через безземелля рідний край і шукати кращого життя в далекому, холодному Сибіру. Проте редактор помітив літературний хист у молодого автора й у листі порадив йому надіслати свою поему до Галичини, де її напевно надрукують у якомусь львівському журналі.

Довго розпитувався Степан Васильович, до кого й куди саме вдатися йому в Галичину з своїм літературним первістком, але ніхто не міг відповісти щось певне. Так і облишив молодий автор думку десь надрукувати свій перший твір.

Але охота до літературної роботи не давала йому спокою. Пізніми вечорами, впоравшись з учнівськими зошитами та іншими шкільними справами, він сідає пи-

сати своє. Починає щоденник, де записує свої спостереження та потаємні думки, береться далі за поезію, та чимраз більше його вабить проза.

І ось узявся він за твір про нужденне вчительське життя. Надивився на нього Степан Васильович, бачив, як цькують бідолаху народного вчителя і шкільні попечителі-багатії, і попи, і всяке дрібне й велике начальство, і надумав написати про народного вчителя таке, щоб, як казав він, «вхопило за вчительське серце». Замахнувся був спочатку на повість, але на повість треба часу, а тут нетерпій бере швидше викласти на папір те, що самому через вінця ллється. І написав оповідання «Не встояв». Написав його, як і все інше, українською мовою, але знову постало питання: де ж його надрукують? До «Киевской старины» уже не думав і рипатися, а інших українських журналів чи газет у Києві тоді, 1903 року, ще не було — вони виникли трохи пізніше, після революції 1905 року. Лишалось тільки одне: перекласти на російську мову, яку він добре знав, і надіслати до якоїсь газети, що її найбільше читають учителі. Так і зробив. Довго чекав він відповіді з редакції, але не дочекався. Замість жаданого листа з редакції, надійшов раптом наказ про звільнення неспокійного вчителя із Богуславської школи. Наклепали, виходить, на Степана Васильовича шкільному інспекторові або й кудись ще вище.

Летюче, мандрівне життя з пошуками роботи й перегананням підозрілого вчителя з місця на місце...

Якось навідався до Степана Васильовича давній товариш, що вчителював десь на Волині, а це приїхав на літо в сусіднє село, і вітає Степана Васильовича з великим успіхом.

Виявляється, оповідання «Не устоял» було таки надруковане в «Киевской газете», і вчителі зачитували його до дірок у газеті, тільки про це нічого не знав сам автор оповідання.

— Учителі багато чекають від тебе, і гріх тобі буде, якщо занехаєш свою літературну працю! — сказав на прощання щирий приятель, ще не уявляючи собі, що творами майбутнього видатного письменника Васильченка (це буде згодом псевдонім учителя Степана Васильовича Панасенка) захоплюватимуться не тільки вчителі народних шкіл, а й уся читацька Україна. Але

то буде далеко пізніше, а тим часом Степанові Васильовичу захотілося підвищити свою освіту та й перепочити трохи від постійного поневіряння, і він вступає до Глухівського вчительського інституту. Це був єдиний учбовий заклад, куди могли потрапити сільські вчителі, що прагнули здобути вищу освіту,— «мужицький університет», як називали його серед учительства. Вступні іспити до інституту були дуже важкі, тож попадали сюди тільки винятково обдаровані. Та всередині цього «храму науки» навчання було не на високому рівні, і вихованці виявлялися часом більш начитані й розвинуті, ніж поважні, бундючні викладачі. Степан Васильович, що прагнув поглибити тут свої знання, а не добути папірця про закінчення інституту, щоб носити чиновницьку форму з блискучими гудзиками, став нудитися в інститутських стінах, де до того ж панував казармений режим.

Хтозна, як обернулось би в нього далі з інститутом, але зайшли бурхливі місяці 1905 року, що розворушили всю царську Росію.

Колишня столиця останніх українських гетьманів, Глухів, була тепер справді глухою провінцією імперії. Та подуви свіжих вітрів, що несли революційну бурю, долетіли нарешті й сюди. Засновувалися революційні гуртки, на вулиці виходив многолюдний натовп з червоними прапорами й співом революційної «Марсельєзи», залунали промови й заклики... Зашуміло, заклекотіло й в учительському інституті. Відбувалися збори, на яких вихованці зажадали змінити систему навчання та загальні інститутські порядки, а далі висунули й політичні вимоги. Адміністрація інституту сторопіла від цих, нечуваних досі, вимог, а вихованці, за прикладом робітників, що домагалися страйками поліпшити матеріальні умови свого життя, оголосили й собі страйк. Щоб скріпити свою постанову, дали один одному слово держатися до перемоги. Проте царському урядові пощастило тоді за допомогою поліції, жандармів і війська приборкати революцію в Петербурзі й Москві. Незабаром очуняла від першого приголомшення й адміністрація Глухівського вчительського інституту. Тепер не могло бути й мови про будь-які реформи в навчанні, й страйкарі один по одному скорялися. Не скорився тільки Панасенко, бо, якщо дано слово, його

вже не можна зламати. Залишившись єдиним страйкарем в інституті, він узяв документи й знову подався вчителювати.

Бентежний учитель не може нагріти місця, бо переганяють його з школи до школи, аж поки не опинився він у селі Щербинівці в Донбасі. Навколо села — шахти, а в шахтарських селищах люди рішучі, бойові. Незадовго перед тим у Горлівці вибухнуло збройне повстання робітників, яке з великими труднощами погасило царське військо. Нові обставини справили на Степана Васильовича глибоке враження, і, певно, в дальнішому це позначилось би на творчості письменника, він дав би низку новел з шахтарського життя. Але незабаром його та двох інших учителів заарештовано, одвезено до Бахмута (тепер Артем'євськ) і посаджено в тюрму. Їх обвинуватили в розбійному нападі. Хоч за обвинуваченими не було й крихти провини, та місцевий крамар-глитай уперто свідчив на них:

— Це робота тих босяків (цебто вчителів), Хіба ж вони з благородних?!

Тільки через півтора року пощастило вчителям довести на суді свою непричетність до нападу й вийти з тюрми.

Перебування за ґратами залишить свій слід у творчості письменника. В цій збірці ви прочитаєте оповідання «Пацанок» — про безпутнього хлопчика Володьку, що злигався з усякими злочинцями й пнеться наслідувати їх у поведінці та мові, хоч раз у раз дитяча непосередність і щирість прориваються в нього. Наслідки тюремних вражень ми побачимо й у оповіданні «Чайка».

Стара мати, мов та пташка, що побивається за своїми пташенятами, турбується за своїх безталанних синів, яких доля порозкидала по всіх усюдах. Іде вона, старенька, квола, безпорадна, шукати своїх синів, зігріти теплом материнського серця їхнє гірке життя, і не знаходить дітей... Остання надія в неї — хоч здалека, з-за ґрат, побачити свого третього сина, якого заховала в чужому місті понура, кам'яна тюрма. Та хоч годинами вистоює коло тюремних мурів бідолашна мати, але й ця надія лиш поманила її, так і не здійснившись...

«Ой горе тій чайці, чайці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі», — співається в стародавній україн-

ській народній пісні; горе їй цій матері-чайці, що не може знайти на битій дорозі невблаганно жорстокого дореволюційного життя своїх знедолених синів!.. Чи не ця народна пісня їй надихнула письменника створити зворушливий образ осиротілої матері?..

В тюремній камері Степан Васильович натрапив на осетина Хостанаєва, який вечорами на розвагу в'язням оповідав чудові казки свого народу. Ці поетичні казки, породжені творчою народною фантазією, дуже подобалися Степанові Васильовичу, й він добре запам'ятав їх, а через багато літ видав окремою книжкою в українському перекладі.

З тюрми Степан Васильович виніс ще й тиф, тяжко перехворів і кволий повернувся до рідної Ічні, де дожила віку його старенька мати.

Отут, у ветхій батьківській хаті, роздумуючи над усім пережитим і баченим, Степан Васильович дав волю своєму другому покликанню — літературній творчості. Він пише вірші, надіслав одного («Коло хати») до київської української газети «Рада», де вірша охоче надрукували. Це був його перший друкований твір українською мовою і останній поетичний. Більше він ніколи не повертався до поезії, віддавшись сповна прозі та інколи драматургії.

В редакції «Ради», де невдовзі надрукували кілька новел Васильченка, звернули увагу на молодий талант і запросили Степана Васильовича до себе на роботу.

І ось молодий письменник переїздить до Києва, працює в редакції впливової прогресивної української газети, оселяється на міській околиці — Солом'янці, бо платня в нього досить скромна. Тепер він може цілком віддатися улюбленій літературній роботі; як на те й Київ — осередок українських культурних сил, тут живуть відомі українські письменники та критики, виходять українські газети й журнали, є навіть український клуб.

Щоправда, доводиться тертися і між дипломованим або заможним панством, яке скося дивиться на письменника такого плебейського походження та ще й без університетського диплома, але ніхто не може заперечити талант.

Заходить доба гарячкової творчості. 1911 року побачила світ перша збірка творів Степана Васильченка

«Ескізи», куди ввійшло три оповідання: «Роман», «У панів» та «Мужицька арихметика». «Ескізи» — невеличка розміром книжка, але вже помітно вагома змістом. На молодого письменника звернули увагу читачі й чекали дальших його творів.

1914 року друкувалася вже більша збірка письменника — «Оповідання», та вийшла вона далеко пізніше.

Як грім серед ясного неба, влітку того року спалахнула перша світова війна. Газету «Рада» закрито, збірку «Оповідання» конфісковано, видавців притягнуто до відповідальності за видання «крамольної» книжки, а самого автора мобілізовано до війська.

Майже три роки пробув письменник на передових позиціях як командир роти, зазнавши вщерть усього тягара війни.

Перед його очима проходять усі страхіття війни; перед ним розгортається велика трагедія українського народу, що, розпайований між царською Росією та цісарською Австро-Угорщиною, мусив давати своїх синів до обох ворожих армій, щоб вони убивали один одного. Спалені й зруйновані українські села, де пройшла залізна п'ята війни, валки втікачів, голодні діти нещасної, розтерзаної Галичини бачить письменник. Але він діждеться 1917 року, що принесе революцію, солдатські заколоти й братання на фронті між солдатами ворожих армій. І під гуркіт гармат та посвист куль Васильченко пише на фронті задуману ще перед війною п'еску «Не співайте, півні, не вменшайте ночі», а воєнні враження надихнуть його написати новели «Чорні маки», «Отруйна квітка», «Під святій гомін» та «Русин».

Примхлива фортуна берегла українського письменника, дарма що навколо шугала смерть; ворожі кулі й снаряди обминали його, не завдавши навіть легкої рани.

Та війна понівечила його серце. Степан Васильович повернувся до Києва з тяжкою серцевою недугою, що кінець кінцем спричинилася до його смерті.

З перших же революційних років твори Степана Васильченка часто друкуються в журналах, його книжки можна бачити у вітринах книгарень, він стає не тільки популярним, але й улюбленим письменником великої читацької маси, що спрагло потягнулася після револю-

ції до українського художнього слова. Письменникові можна було б тепер жити з самої тільки літературної праці, але школа й учнівська дітвора ваблять його до себе. До того ж він завжди тримався тої думки, що письменник, крім своєї літературної роботи, неодмінно повинен мати якусь іншу, щоб не бути одірваним від поточного життя, мати з ним постійний контакт. У ті роки творилася нова українська радянська школа. Тепер можна було навчати дітей рідною мовою не потай, як то робив колись за царату в сільських школах Полтавщини Степан Васильович, а одверто, звичайним порядком. Педагогічне покликання, яке було в ньому не менше за письменницьке, повернуло Степана Васильовича до вчительської роботи, і він стає спочатку завідувачем дитячого будинку, а потім викладачем київської школи імені Франка в робітничому районі міста — Лук'янівці.

Про школу та школярів він написав чимало творів, як-от: «Роман», «Олив'яний перстень», «Циганка», «Приблуда», «Авіаційний гурток». Про учнівські радощі та гіркоти, про перше дитяче кохання, про шкільне життя за перших років Радянської влади на Україні,— прочитаємо ми в цих оповіданнях. Твори Степана Васильченка хвилювали не одне покоління учнів, що особливо проявилось під час п'ятидесятирічного ювілею письменника, коли прийшла привітати його ціла орда дітлахів — представників київських шкіл та дитячих будинків.

Любили його учні не тільки як цікавого письменника, але чи не більше навіть ще й як учителя. Він викладав у школі імені Франка українську мову. Степан Васильович добре знав і розумів дитячу душу, і в його класі під час навчання, без усякої принуки, завжди панувала тиша й зосереджена праця. Серед учнів цієї школи вважалося за ганьбу одержати з української мови «задовільно», цебто трійку, як перекласти на сучасну п'ятибальну систему оцінок; в такого вчителя повинно бути тільки «відмінно» або на крайній випадок «добре»!..

На все життя запам'ятали його вихованці рівний, спокійний голос свого улюбленого вчителя. Він ніколи не гримав на них, до всіх ставився однаково приязно, а коли знаходив вільний час, любив пожартувати чи по-

співати з учнями. Він був організатором і душею шкільного драматичного гуртка, без нього не обходилася жодна вистава в школі чи концерт під час урочистих свят. Часто вирушав він з школярами в ліс по перші весняні квіти, ягоди та гриби. Особливо теплі, хороші спогади залишилися в учнів про подорож пароплавом до Канева на могилу Тараса Шевченка. Тоді допізна на пароплаві не стихали декламація і співи на слова Шевченка, а вранці, коли здалека замаїоріла заповітна Чернеча гора з могилою Кобзаря, учні й учителі урочисто проспівали величний Тарасів «Заповіт».

Зійшли довгими східцями на гору й постояли мовчки коло могили в глибокій пошані до того, хто спить тут вічним сном, хто став безсмертним у своїх творах. Потім учні розійшлися по Чернечій горі, а Степан Васильович приліг край кручі й замислено дивився в далечінь на лівобережні простори. Може, думав він про тяжкі Шевченкові літа, коли «жили рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди», може, саме тут, на Шевченковій могилі, зародилася в думках письменника біографічна повість про великого Кобзаря — «Широкий шлях».

Письменник встиг написати тільки першу частину повісті «В бур'янах» — про гірке Тарасове дитинство.

З великою любов'ю і ніжністю змалював письменник малого Шевченка. Ми бачимо в цій повісті не тільки упослідженого сироту, знедоленого попихача в п'яниць-дяків, один з яких не знайшов у замурзаного хлопчини хисту не те що до малярства, а навіть до шевства чи бондарства; перед нами постає й непокірна перед усякою неправдою чиста дитяча душа майбутнього борця. Для нас віщо лунають слова, які несвідомо, на розвагу каже Тарасові його маленька подруга Оксана: «Тебе ж на щось буде треба!» Ой, як буде треба Україні, про історичну долю якої так проникливо написав у пролозі письменник,— Тараса Шевченка, що своїм променистим словом скаже нарешті всьому світові про свій уярмлений народ і його зажурену і прекрасну країну!.. Але ці величні сторінки Шевченкового життя вже не судилося написати Степанові Васильченку...

Будучи сам людиною великого чулого серця, він умів бачити добре в людях, навіть якщо воно хова-

лося під зовнішньою непривітною оболонкою. Ось перед нами сердита, завжди буркітлива завідувачка дитячого будинку Параска Калістратівна, або Рева, як прозвали її вихованці, в оповіданні «Приблуда». Вона цілий день клопочеться й свариться то з інспектором, то з дітьми, бо ледве дає собі раду, чим нагодувати, у що вдягнути та взути силу-силенну дівчорі, яку закинули в дитячий будинок безпритульність, розруха й голоднеча за перших революційних років. Але яке ж добре й чуле серце в цієї зовні сварливої жінки! Замкнувшись у своїй кімнаті, вона ревне плаче, не можучи спокійно дивитися на дитячі злидні й поневіряння! І вихованці знають, що Рева не встоїть перед їхнім проханням прийняти до будинку ще й цікавого хлопчика-приблуду, і хоч би там що, а добере способу якось притулити і його.

Степан Васильченко не вигадував сюжетів своїх творів, а брав їх із широко розгорнутої перед ним книги життя. Ось, приміром, він натрапив на комічну сценку: в неділю на дозвіллі гурток селян читає шкільний задачник, що його дав їм на глум монопольщик¹ Василь Іванович, і перекладають умови задачі на свій важкий мужицький побут. Через деякий час з'явилося оповідання «Мужицька арихметика», де показано ту прірву, що розмежувала на селі багатіїв і бідноту. Автор стоїть ніби осторонь від своїх персонажів, він не гудить одних і не підносить других, але читачеві й без того зрозуміло, на чиєму боці авторові симпатії, бо постать Василя Івановича виведено так життєво-правдиво й художньо-переконливо, що вона викликає тільки зневагу, і читач сміятиметься з цього сільського павука разом з тими селянськими персонажами оповідання, які мріють колись поділити глитаєву землю за своєю, мужицькою, арифметикою.

Дві класово-непримиренні групи на селі ми бачимо в оповіданні «Авіаційний гурток», що перенесе нас у перші пореволюційні роки, коли ще опираються на селі темні сили минулого, намагаючись спаплюжити, затримати, а то й знищити все те світле й нове, що прийшло тоді з Радянською владою на село. По один бік тої класової межі на селі стоїть учитель Петро Михайлович і

¹ М о н о п о л ь щ и к — продавець горілки в державній крамниці-«монопольці» за дореволюційних часів. Монопольщиками звичайно бували селяни-багатії.

гурток ентузіастів-школярів, які будують модель літака і хочуть тим агітувати серед селян за молоду тоді радянську авіацію, по другий — крамар Латка, що ненавидить усе нове й тягне до старого, нацьковуючи проти вчителя й школярів темні, несвідомі елементи, які ще були в тодішньому українському селі. Праця й наполегливість молодих ентузіастів перемагають. Темне одсувається назад і никне, а світле, хоч і поволі — в труді, в змаганні, дедалі більше стверджується в житті.

Три основні герої повісті «Олив'яний перстень» — Валер'ян Ліщина, Вітя Барановський і Кость Ясинський — вирушають з Києва пішки в подорож до своїх шкільних товаришів — Василя й Насті Бондарів.

Хлопці попали в Липовий Кут саме у розповні жнив. Це були часи до колективізації, коли селяни, хоч і дістали поміщицьку землю, та працювали одноосібно. Багатьом бракувало коней і сільськогосподарських знарядь. Чимало землі було ще у власності куркулів. Сім'я Бондарихи, до дітей якої прибули київські школярі, зрання до вечора працює в полі. Тут не до балачок і розваг, коли треба загодя урожай зібрати! І міські хлоп'ята й собі беруться за роботу.

Письменник так поетично подає нам малюнки сільської праці, що не тільки цим трьом київським школярам, а й читачеві хочеться піти разом з ними в'язати жито й удові Марині, яка опарила руку і не може сама упоратися на своєму полі. Читач разом з нашими молодими героями сповнюється гордощів за їхню вдало виконану роботу й тішиться з насолоди відпочинку після тяжкої праці. Читач переживатиме разом з сільською піонеркою Сонею острах — як би не провалилась через невправність суфлера Валі й коротку пам'ять малих артистів вистава, яку організували наші хлоп'ята на селі. Читач посміється з раптового «палкого кохання» Віті, який у п'ятнадцять років забажав іти до загсу записуватися з Настею, і з премудрого шкільного редактора Валі, який на майдані так захопився підкидним, що забув і про своє редакторство, і про все на світі.

Степан Васильченко розкриває перед читачем своїх героїв до кінця, і вони полюбилися читачеві зо всіма

своїми хибами й помилками, з тим добрим, що є в кожного з них. Бо не ці хиби й помилки важать в кінцевому рахунку, а та нова свідомість, яку хлоп'ята набули під час праці на селі. Вони збагнули справжню ціну землі, скуштували самі й утоми, і насолоди від праці, побачили, як праця прикрашає людину і все людське життя.

Для творчості Степана Васильченка притаманне вміння небагатьма виразними словами, кількома характерними рисами змалювати образ свого героя. Отакий малий Семен з оповідання «Басурман», якого мати силує молитися богу, а йому так не хочеться вдаватися до цього нудного діла; ось ще менший Василько з оповідання «Свекор», що надумав... женитися. Обидва ці хлопчики стоять перед нами увіч, дарма що діялося описане за далеких від нас, ще дореволюційних часів.

Любов до народної пісні, що всоталася в Степана Васильченка ще з дитячих років у співучій Ічні, позначилася на всій його творчості, пройняла її пісенністю. «...Не вперше ти мене питаєш, чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена рута... Уже ж я цілими роками дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора ввечері із нашого краю вітри-поштарі прилітали, коло моїх вікон зупинялися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...» — так починається оповідання «Чайка». Який поетично-пісенний лад у цих прозових рядках, що ллються, немов журна пісня, з народних уст!

Про радянські часи Степан Васильченко написав небагато, бо довго «виношував» задуманий твір, намагаючись усебічно осмислити бачене, а тим часом у нього був уже багатющий матеріал спостережень із дореволюційного життя, який треба було використати. Тому час дії в більшості Васильченкових творів — дореволюційний; місце дії — переважно село, сільська школа; головні герої — діти, школярі, вчителі, селяни. Велика сила стислого образного вислову та глибина соціальної правди цих творів дали письменникові почесне місце в українській класичній літературі поруч з близькими йому духом і характером творчості — Стефаником та Коцюбинським.

Життя невпинно йде вперед у далечінь майбутнього. Виникають нові обставини, коли відмирає старе й народжується нове, одне покоління людей заступає попереднє, але незмінними залишаються кращі твори художньої літератури, що правдиво і яскраво розповіли про людей і життя своєї доби. Вони лишаються у спадщину наступним поколінням як шматки живої історії народу, як відбиток його надій, прагнень і змагань. У цьому сила й принадність для нас і творів Степана Васильченка.

Б. Антоненко-Давидович

ЧАЙКА

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки. Сестро моя, зелена рута... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинялися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа).

 о садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу соломку, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову схилила. У тій лівій закам'янів звернутий аркуш поштового паперу. Ходила прохати сусідського хлопця, щоб листа написав синові,—

грамотія дома не застала. Сіла, думає, щоб чого не забути.

Так-то, не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дрімається. Дрімається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Було у матері їх, синів, троє. Максим — найстарший, Петро — середульший, третій — той Андрійко безталанний. Четверта дочка — Маруся.

Максим у книжках кохався, Петро любив майструвати, а той Андрійко безталанний усе малював хату з ясенами. Дочка була, як рута, — швидко взяли на сторону багаті люди. Стали сини зростати. Як були маленькі — голова в матері боліла: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому — на книжку немає де взяти... Попідростали — заболіло серце: треба їм раду давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... Хотіли далі вчитись, так за що? «Летіть, діти, в світ долі своєї шукати».

Порозлітались.

Всі троє по наймах. Шлють додому листи нерадісні. Обкладеться мати в сирітній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: — Оцей пише: «гірко», а цей пише: «важко». А що вже цьому Андрійкові безталанному, то й за всіх краще: і вихорів, і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римам...

Сумує: чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?

Аж ось мов буря:

Воля!..

З'їхались всі три до матері, обшарпані, марні, проте веселі. Раз у раз повна хата гомону — сперечаються, спі-

вають та все з тієї книжки вчитують, що привезли з собою.

— Хоч би ж ви й мені сказали, про що ви в тій книжці читаете?

А той Андрійко безталанний — він змалку на серце чуткий — розгорнув він тую книжку, кличе матір:

— Ось сядьте отут, коло мене...

Та як вчитає-вчитає з неї, як у золоту сурму засурмив:

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?..

Так і облили матір сльози:

— Бачу я, діти, що знову буде хата моя сиротою. Куди ж помандруєте?

— Поїдемо, мамо, учитись.

— І Андрійка берете?

А він скривився, сірома, та ніби в докір:

— А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима?

— Та як на мене, то хоч би і всі учились, тільки за що, діти?

Обізвався старший:

— Не журіться, мамо,— іде правда на землю. Всі бідні будуть учитися, хто хоче, без плати.

Зітхнула:

— Не-е буде сього, діти, мабуть, поки й вашого віку!

— Буде! — аж очі заблищали.

Повинно быть, бо сонце встане

І оскверненну землю спалить!..

Дівер був у вдови — брат покійного чоловіка — багатий. Худобу мав, поле. Високий такий, завидющий, сухий дід. Сам сивий, а очі чорні, як у цигана,— ненажерні, мстиві. Почув, що всі вдовині сини їдуть до науки, за-

турбувався: боявся, щоб справді братової злидні не вийшли в люди.

Раніш у хату було не нагляне — тепер прийшов; постеріг, коли не було синів у хаті, заходить:

— Що це ти надумала, братово! Чи з твоїми ж злиднями дітей учити? Нащо воно тобі? Давай в найми — хай учаться робити.

— Знають, брате, вони тих наймів. Добре вони сидять їм у печінках.

— А ти на легкий хліб хочеш їх вивести? Ой, дивись, не вгадаєш!

І почав:

— Знаєш, які тепер часи? Ця воля недовга буде! Гляди, щоб замість легкого хліба з великого розуму в острог на казенну пайку не попали!

Аж розсердилася мати:

— Чи попадуть там, чи ні, а ти вже кричеш над дітьми, як чорний ворон.

Почервонів, розсердився:

— Я до тебе по-доброму, а ти так до мене? Як ти така, покладу гнів на тебе до самої смерті і на поріг до тебе не ступлю. Не ходи й ти до мене!

— Не бійся, брате, не оббивала я до цього тобі порогів, не буду й тепер.

Пішов.

Пороз'їздилися, як і не було.

А як од'їжджали, ставили з того сумного селяка, що в книжці, на стіні малювання.

— Оце вам, мамо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчає і на стежку ставить.

Осміхнулася мати, розглядає:

— Бач, якого знайшли собі!..

Та й завітчала і в рушник прибрала.

Зима морозна, люта. В хаті холодно, вікна понакипали.

Лежить мати на холодній печі, стогне. Недужа.

Не дотримав дівер слова — зайшов.

Не розважати чи допомогти — суму та жалю нагнати.

— Що, невісточко, пануєш? Маєш три сини, як соколи, а сама в холодній хаті кригнеш? Ге! Думала гроші будуть слати, аж і вісті од їх немає. Може, де сидять уже? Тепер недовго.

Ходить по хаті та все бистрим нелюбим оком на стіну, де той портрет висить, позирає. Наостанку не витерпів:

— А це нащо повісила? Бач, ще й у квітки прибрала! Було кого прибирати. Та це ж той острожний, що по тюрмах все життя волочився. Це ж ледащо всесвітнє. Не хотів робити — тільки людей бунтував. Спали! Або давай я спалю.

Стогнучи, обізвалась:

— Хай висить. Не руш!

— Ой, дивись, щоб і тобі чого не було за його! Думаєш, подивляться, що стара?

— Дарма! Мені буде, не тобі!

Розсердився.

— Тьху на твій розум! Ну, лежи ж!

Пішов.

Поки був у хаті, держалась. Пішов — заплакала:

— Сини мої, сини Коваленки, нащо ж ви мене покинули, стару!

Не чуть та й не чуть...

Минула зима, прийшла весна, літо приходить. Аж так: пішли чутки: почали людей у тюрми брати.

Болить материне серце — віщує щось. До ворожок — а ворожки, старі відьми, теж щось чують — всі в один

голос: «Недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім».

А дівер ходить поміж людьми, серце матері крає:

— Не іначе, як сидять. Усіх таких беруть — і їх позабирали. Ге! Вони думали, що це так уже і буде їхнє звєрху. Не так виходить!

Накрякав старий вороп. Рано восени, ще не впало з дерева листя, як грім, прилетіла в село до матері звістка: «Рятуї дітей, стара чайко, бо гинуть!..»

Один село проти пана поставив — сидить у Києві, другий не пішов цареві служити — посадили в Катеринославі, а третій, той Андрійко безталанний, все дошукувався правди, поки дали йому правди такої, що тепер лежить у Лубнах у лікарні, помирає.

А пишуть про цеє не самі вони, пише дочка Маруся та, пишучи, разом і свою долю проклинає: «Краще втопитись, чим піти бідній за багатого». Просить-благає — провідайте!

Стрепенулась мати, продає одежину, продає полотно. Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, на старість довелось...

Іхала до Катеринослава — завернула дочку провідати.

Якраз у час попала: сидить дочка коло столу заплакана, марна... Побачила матір, на плече впала, ридає:

— Матінко, рідная, пропав мій вік!

— А що, може, б'є?

— Нівечить і б'є мало не щодня!

Розповідає: раніш іще не так, а це як забрали братів, жити не дає: брати твої вороги мені, і ти мені ворог. А це був мені од Максима лист, хотіла якого рубля послати. Побачив — бив. «Не смій, сяка-така, тим босякам грошей слати!»

Грюкнуло в сінях — затремтіла.

— Чого це ти, дочко?

— Він! — Благає: — Мамо, голубко, може, буде бити, не кидайтесь боронить!..

— Не буде того, щоб при мені мою кров тут нівечив,— краще з хати піду.

Увійшов п'яний, червоний, світить очима, як скалками:

— З ким ти тут шепочеш?

Побачив — не поздоровкався.

— Ага! — матір виписала. Думаєш — злякаюсь. Може, і ця приїхала по гроші? Старці чортові!

— Не по твої гроші я приїхала — свою нещасну горювальницю провідати.

За сакви, за костур:

— Прощавай, дочко, виходь за ворота.

Він:

— Ще й двері одчиню!.. — Одчинив.

Пішла з двору не оглядаючись.

Геть-геть вийшла за село в степ, — аж чує — за нею стугонить: летить, кричить, плаче:

— Мамо!

Простоволоса, з свіжими синяками.

— Я ж вас, мамо, стільки років сподівалась, як свята. Верніться, хоч ніч переночуєте!

— Не подоба мені, дочко, і одну ніч ночувати в твого ката.

Посідали в степу. І наговорились, і наплакались. Наостанку радить мати:

— Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром. Кидай, бо пустить твій вік на марне.

Задумалась дочка. Далі заплакала:

— Я вже про це мамо, не раз думала; дітей жаль. Вони ж загинуть за таким батьком.

— На те не вважай — бери дітей з собою. Яюсь будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада.

Прощаючись, дочка виймає вузлик, за слізьми його не бачить. Вив'язала з узлика три срібні карбованці, дає матері.

— Будете бачить, передайте братам кожному по карбованцю.

— Не буду я, дочко, брати в тебе цих грошей, не буду й передавати: обійдуться мої сини і без його грошей.

— О мамо! Та це ж мої гроші! Та невже я не заробила в його, щоб...— Не доказала. Заридала гірко-гірко: — Я ж і так, мамо, нещасна, нащо ж ще й ви завдаєте жалю та сліз!

Шкода стало: взяла.

— Іде — печуть її ті карбованці огнем.

Дійшла до міста, знайшла убоге дворище та й покидала ті карбованці. Нехай знайдуть, може, чиїсь діти...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: про синів, про дочку, про зятя. І знову про синів: про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення — голова забита. Розкаже раз, другий — знову починає про те ж:

— Приїхала в Катеринослав до Петра, там сказали, що його надіслано вже в Харків. Поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть, треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Андрійка... до цього їду, а третій, Максимко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— В тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок, перснями грається. Чмихає носом, вертиться на місці, не всидить... Далі не втерпів:

— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили. Може, й третій туди б попав, коли б не хворий? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається. Примовкла жінка, тільки зігнулась, скривилась-скривилась, так ніби він тими словами колючку загородив їй у груді...

Добре і тут нагодилась: із станції прямо на кладовище...

Скільки золота, золота того сумного, осіннього.. Скрізь — поміж хрестами, поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце стенеться: на мить помріється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге — і серце заніє: нема сонця — то золота печаль. Сум...

Над свіжою могилєю — молодь, шумить, як зелений сад. Стоїть тихим чаром подих юності. Блиск молодих очей, запальні промови, гомін...

Жінка... сакви на плечах. Марна...

Плаче.

Оступили:

— Що таке? Хто ви, бабусю?

— Ох, діточки мої, та це ж мого Андрійка ви тут поховали!

Зашуміли:

— Мати! Мати!

Дали виплакаться. Розпитували, далі почали про сина розповідати: один поспішає розповісти перед другим.

— А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх заплакані, зацікавлені очі:

— Як се, діти, талант?

Пояснили:

— Маляр був би з його людям на диво та на радість.

Розмовляли, розважали, поки й сонце зайшло.

— Ходімо, бабусю, з нами, ми вас переночуємо.

Затурбувалась:

— Ні, ні. Оставьте мене, діти, тут.

Не домагались... Тихо-тихо розійшлись, залишивши стару у сина в гостях одну.

Так і просиділа над свіжою могилою всю ніч, при зорях розмовляючи з сином. Припадала головою до могили, питала:

— Чи ти оце чуєш, сину, що я говорю до тебе?

А як почало видніти, умилась росою, пішла до базару, питається:

— Де б я тут найнялась хати мазать або води носити?

Київ... По бульвару плентає, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків — курява, як димок, — всилу ноги пересуває. Чи невидюща, чи на ноги недужа. На плечах — сакви, в руках — костур. Спинилася коло лавочки, де веселою юрмою сиділа молодь. Дивиться на юнаків, хоче щось спитати — очі засвітять щирістю та й знову погаснуть — боїться.

Помітили. Привітно:

— А що вам, бабусю?

Губи ворушаться — щось каже — не чути.

— Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

— Бідна бабуся — певно, десь до сина примандрувала!

— Скажіть, будьте ласкаві, де у вас тюрма пересильна?

— Далі. Отам-отам! Бачите оті тополі, так за ними. Одвідувать когось ідете?

— Максимка, сина... Іду та й не знаю, як мені туди доступити. Кажуть, що, може, й не пустять.

— Під слідством?

— Еге ж, еге — під слідством.

— То, мабуть, таки й не пустять.

— Радили прохати начальників, може, зглянуться, що я стара та дуже здалека.

— А звідкіля ж ви, бабусю?

— Ох, сяду я, діти, коло вас та трохи спочину.

Сіла на лавочку.

— Здалека я, діти, дуже здалека: може, чули, є там село...

А незабаром вже розповідала і про дочку, і про Петра, і про Максима. А надто про того Андрійка. Все пригадала. Згадала і те, як лежав недужий колись, вернувшись з Криму, кавуна забажав.

— Дуже любив їх він змалку. Скривився: «Так оце б я, мамо, кавунця з'їв, так з'їв...»

А в неї лежав у скрині срібний карбованець — збиралася восени хату крити, — пожаліла — не купила.

Зітхнула, похитала гірко головою:

— Кажуть: талант... Гіркий, сину, був твій талант.

Витирає очі полою:

— Сину мій безталанний, та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я б тії й останньої ночі недосипала та тії людям мітки пряла...

Оточили, слухають, як води в рот понабирали. Очі дедалі смутніють, обличчя темніють, ніби в хмару зайшли.

Хтось зітхає з глибини:

— Погостювала бабуся в дітей.

— Отож такі гості: з дочкою в чужому наговори-
лась степу, а в сина насиділась на могилі. Не знаю,
як пощастить тут... Ох!..

Задумалась.

Кинулась — бере сакви на плечі:

— Піду я вже. Коли не пустять, то хоч подачу,
може, приймуть. Купила груш, сливок трохи, булочку...
Треба б чогось кращого, так грошей обмаль. І то муси-
ла заробляти: найнялася хату мазати... У місті, у
євреїв...

На хвилину спинилась, і в очах пролинула якась
хмарка. Зітхнула, похитала головою:

— Отам іще життя! Тії бідні діти, як бур'ян ростуть.
Та в чиряках, та в болячках, та нестрижені, та замур-
зані. Я вже сама їх і помила, і постригла, і ліків їм ді-
стала. «Дивись, кажу, Хайко,— це до матері,— щоб ти
мені отак і отак робила!» А то народить — народила, та
й покидала, як щенята...

— Прощавайте, діти... Спасибі за раду.

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі моло-
ді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібра-
лись. Стелять собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один молоденький, безвусий — зовсім дитина,
з «Кобзарем» у руці, як із молитовником, все коло вікна
отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаво, що там
на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить
проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні
ні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певно, десь до сина примандрувала!

— Та, видко, й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синові, — жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снилась йому сю ніч хата під ясенами, і півни́ки в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день, як обмарений, ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу — одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпихав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билосся, аж збоку "уло чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу, далі лицем до холодного ґратища, як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летить зривається. Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонував її за плече, повернувшись до себе спиною, турнувшись між плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покопались сакви, посипалось із саків: хлібець, полотняна сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

Знову хатина між ясенами. Коло хати — пустиня, все позаростало бур'яном. Обійшла город, подвір'я — вертається знову до хати.

В хаті вже дівер. Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці. Очі горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздом на портрет націлюється...

Скрикнула:

— Що ти хочеш робити? — вхопила за руку.

— Пусти! Я йому, острожникові, очі повиколую! Це ж він дітей твоїх занапастив, це ж вони пішли його слідами до своєї погибелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

— Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в мене.

Аж задихалась.

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дримається...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

Не любить його дівер. Боїться. Все збирається колісь порізати або спалити, а стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мовби поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порівняла, починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий ще й нерадісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати? Куди листи слати?

Витерла сльози, зітхнула:

— Як то в тій пісні співається:

Писала листи ніченьками,
А печатувала слізеньками,
А пересилала тими буйними вітроньками...

— Чи так, сумний?

Мовчить, невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий, як криця. Тільки з думного чола, як огнем, пашить, та ще причувається: ніби потаємки гуде в старій хатині бунтар — золотий дзвін:

І буде правда на землі...
Повинна бути, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить...

[1930]¹

¹ Тут і далі у квадратних дужках подається рік опублікування твору.

СВЕКОР

ими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий, бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цієї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати», то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розіллє борщ з ложки,— Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та наляпувати!» Або забуде хто шапку в хаті зняти,— він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що там таке!»

Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі не-порядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей ведеться!

Батько було слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакій Василько. Недурно всі в сім'ї взивали його «свекром».

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,— каже йому одного разу мати,— тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєшся попід піччю.

— Ну, так і женіть, коли пора! — озвався з-під печі Василько.

— От такої!.. — сміється, дивуючись, мати,— а до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старуєдесь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,— старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити? — міркує батько далі.— Миколі он на осінь у москалі треба йти, Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він вже й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько.— Тебе будемо женити чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!.. — засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися! — промовляє поважно батько.— Кажі: коли женити — будемо женити, коли ні — підождемо.

— Кажі, Васильку,— то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину,— обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх — ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись?» — подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

— Ну, то як же? — казала мати.— Хочеш одружитися?

Василько витер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько.— Тепер тільки молододу треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже вподобалась йому чорнобрива Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халлявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

— Ганну хочу,— промовив Василько сміливіше.

— Ганну то й Ганну,— згоджується батько,— тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може,

— Я ма-а-лий ще!...

ще ї приданого сот п'ять дадуть!.. Поможи тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися,— каже далі батько,— будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це,— то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізнило,— каже до його батько.— Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько.— А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, сіяти, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!.. — протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити — себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо...— промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину? — ласкаво й тихо казав батько.— Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувсь на піч!

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

ПАЦАНОК

весняному повітрі загув вечірній дзвін, розносячи по місту людям звістку, що зайшло велике свято.

Вирізалися в небі перші зірки над низенькою обшарпаною тюрмою.

Сонною пусткою-руїною здавалася вона у вечірніх присмерках.

А за ґратами та замками стиха шуміло — гула там підборкана молода сила.

В тюрмі почалася повірка: забриньчали швидко ключами, часто загрюкали молотками об залізні ґрати. Поспішали, бо спізнилися сьогодні.

В третій камері товариш Петро виряджався в дорогу. Сьогодні на прогулянці він образив начальника, якого ненавиділа вся тюрма, і тепер мусив іти до карцера. Товариші по камері гуртом виряджали його: давали йому теплішу одягу, розсипали поза підкладкою піджака тютюн та сірники, щоб не знайшли, коли будуть його обшукувати.

Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдався чогось аж на троє суток.

Через невеликий час, одягаючись на ходу після тругу й широко ступаючи по коридору, він уже поспішався до

карцера. Слідком за ним ішов надзиратель і брязкав ключами. Стали перед маленькими, старими дверима з дірочкою-прозуркою й здоровенним висячим замком.

Оцей льох, чи комірчина, по бідності тюрми, була призначена для карцера. Загриміло залізо — і двері одчинилися. Трохи пригнувшись, Петро ступив кудись у вогку й холодну темряву. Зразу тоненько дзвизнув за ним важкий залізний засов, загримів замок, і все стихло. Петро ступив далі й став обдивлятися.

В маленьке віконце, густо переплетене ґратами, заглядало зоряне небо.

Петро потягнувся й голосно позіхнув.

— Здрастуй, товаришу!.. за віщо це тебе? — несподівано почувся десь з темного кутка тоненький дитячий голос.

Петро здригнув.

— Ти хто такий? — зараз спитав він.

— Я — пацанок¹ з п'ятої камери... Це добре, товаришу, що ти сюди попав: удвох буде якось веселіш.

Придивившись, Петро хутко завважив, що в кутку, під стіною, щось біліло. Підійшовши ближче, він став добачати й фігуру пацанка.

— А тебе ж за віщо сюди... товаришу? — спитав Петро, осміхнувшись.

— Масалку² погнав в Христа та паску, то старший і посадив на трое суток, — хвастовито одмовив пацанок.

— Як же сидиться тобі тут, товаришок? — розпитував Петро, сідаючи поруч з пацанком.

— Ой, гидко-гидко, товаришу, — таємним голосом одмовляє той. — Холодно, вогко та ще... пацюки, щоб вони видохли! Заснути ніяк не дадуть: тільки задрімаєш — зараз так і зашарудять по ногах, по грудях...

¹ Пацанок — хлопчик.

² Солдата-вартового.

один за палець укусив; то оце я зняв черевика та й стережу — може, підкрадеться котрий, то пришию¹ суку.

Петро став витрушувати поза підкладкою тютюн та сірники, а пацанок зразу почав безперестану щебетати.

Володьку-пацанка знала вся тюрма. То був хлопчик на вигляд років дванадцяти, бідовий, непосидючий. У камері він завжди як не з надзирателем гризся около прозурки, то на вікні коло ґрат допікав вартового. На тюремному дворі, коли виходила п'ята камера на прогулянку, його жваве цвірінчання, змішуючись з брязкотом кайданів, сповняло весь двір. Собі за товариша там вибирав Володька завжди якого-небудь здоровенного значного кандальщика, ходив поруч з ним, пихкаючи поважно цигаркою й переймаючи всі рухи і звички старих каторжан; свій тюремний бушлат та шапочку він навіть намагався носити так, як вони.

Тепер перед новим чоловіком, перед «політичним», йому хотілося показатися не яким-небудь «грачем»², а парнем «фортовим». За першу ознаку цього вважалося знаття фортової мови, тюремних та злодійських звичок, і Володька зразу хотів висипати перед Петром увесь свій запас цієї науки. Пересипаючи свою мову фортовими словами й перескакуючи з одної розмови на другу, він цокотав:

— Нема в нашій камері тепер путніх реб'ят. Колись були боги, так боги³: Кошовий, Близнюк, Васька-кандальщик... А тепер осталися одні с'явки. Духовитого парня ні одного нема. Всі такі, що на волі «стріляли» та під рундуками танцювали за печінку; а сюди поприходили та й мають себе за якесь божество... Знаєш, товаришу, мене судили на один рік, а я після суду встав та й погнав председателя в закон та пугвички: припаяли, суки, іще на півроку... Шармач я, і раз був на

¹ Пришию — уб'ю.

² Грач — по-тюремному новак.

³ «Бог» — те ж, що «Іван», по-тюремному.

грубому¹ ділі. З Ваською з кандальщиком «купили» в одного «єрика»² п'ять тисяч. Ех, і погуляли ж тоді ми з ним. Тільки не довго й гуляли: на третій день «згоріли»...³

Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру.

В одеськім саді я гуляв,
З красоткой наслаждався;
В чижолі кандали попав,—

заспівав він дзвінким альтом, і було чудно помічати в дитячому голосі добре переняту манеру старих в'язнів.

— Ех, товаришу,— заговорив він, зразу кинувши пісню,— шкода мені на волі одного тільки: маруху⁴ милу покинув я в Таганрозі. От красючка — як лялька.

— Велика ж вона, твоя маруха? — осміхаючись собі в темноті, спитав Петро.

— Йй було... — Володька трохи подумав,— було їй тоді одинадцять років. Вона теж шармачка. На побачення приїздила, два карбованці грошей передала — їй-богу. Падлець буду — не брешу. А це щось не чути. Треба було писнути їй. Чорт їх розбере — цих бабів — може, вже з другим любов закрутила?

Ти думаєш, подлянка,
Що я тут пропаду?
Як вийду я на волю —
За все тобі томщу:
Ручки-ножки поламаю
І кості покручу...

Між ґратами вікна щось забряжчало; показався блискучий кінець штика.

¹ Гарному.

² Єрик — дідок.

³ Попалисьь.

⁴ Полюбовницю.

— Ей ти, чорток! — почувся за стіною голос вартового, — лежи мовчки, а то я тебе покладу.

Коли Петрові обридло слухати пацанка, він сказав йому:

— Ну й «наливаєш» же ти добре, товаришок! Не знаю — який з тебе Іван вийде, ну, а тріпач добрий!

Пацанок почав клястися:

— Падлець буду, коли хоч трошки брешу. Щоб мені волі не побачити, коли «наливаю»! — поклявся він великою тюремною клятьбою.

— Годі, Володька! — гостро сказав Петро, — воля тобі ще потрібна буде.

Пацанок насупився й замовк.

Петрові стало шкода чогось хлопця, і він почав щиро розпитувати про його життя. Пацанок зразу одмовляв з неохотою, голосом ображеного, а потім зразу якось залишив свій тюремний тон і дитячим голосом став розповідати про своє життя.

— Як мені живеться — питаєш? — промовив він, присовуючись ближче до Петра й обгортаючись од холоду в свій полотняний бушлатик. — Погано живеться, товаришу: боги чіпляються до мене, завжди дражнять: бачать, що я малий, нікого не подужаю з їх. Спати посиляють «на грачівку» й їсти садовлять з «грачами». А хіба я дешевший за їх? Мій батько був шармачем, і я шармач. Я не менше покрав на волі од їх. Дай бог усякому стільки покрасти, як я перекирав! — казав пацанок смутним голосом.

Петро слухав тиху скаргу пацанкову, його чистий мелодичний голосок, і йому почало здаватися, що немов він десь уже чув цей голос.

— Як ти гадаєш, товаришу, — через якийсь час звернувся до Петра пацанок, — дадуть нам завтра паски та крашанки чи ні? Розказують, що торік давали на паску всім по маленькій пасочці й по дві крашанки.

— Хоч і даватимуть, то нам з тобою, мабуть, не достанеться: ми ж з тобою в карцері! — одмовив Петро.

— То, може, як вийдемо, то дадуть? Може, хоч крашанки нам зоставлять?

— Навряд, товаришок.

— А як не дадуть, то ми будемо вимагати. Правда, товаришу? Прийде прокурор, то ми йому й заявимо.

Було помітно, що Володька дуже турбувався, щоб крашанки його не пропали.

Петро вже не слухав пацанка й, обнявши коліна руками, про віщось загадався. Отямився тільки тоді, коли пацанок, після довгої мовчанки, знов обізвався до його.

— «Зботай»¹ що-небудь, товаришу, — прохав він, — може, казку яку знаєш, а то скучно так сидіти.

— Щось позабував я вже казки, — глибоко зітхнувши після довгої задуми, одмовив Петро.

— Ну, розкажи що-небудь про свої партійні пригоди. Ти хто будеш? Есдек чи есер чи, може, анархіст? Я страх як люблю слухати про «політичеських».

— Ну, слухай, товаришок, — сказав, хитнувши головою, Петро, — я розкажу тобі, тільки пильно слухай. От ти казав, що вилаяв масалку в Христа — чи знаєш ти, хто то такий Христос?

— Знаю, — одмовляє пацанок, — розп'ятіє, хрест, що ним попи чортів гонять.

— Ну, ще що знаєш?

— Більш не знаю, — одмовив той.

— Христос — не хрест. Ти послухай, що я тобі розкажу про його.

І Петро простою мовою євангелії став розказувати пацанкові про Христа.

Пацанок близько тулився до його, чмихав, закидав питаннями, і коли Петро став розказувати про суд над

¹ Б о т а т ь — брехати.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

Христом, про його страждання й смерть, пацанок примовк, і тільки по тому, як сопів він носом, можна було вгадати, як пильно дослухається він до кожного слова.

Потім удвох вони почали тихо розмовляти про людей, про Христове вчення; марили про те, що б сталося на землі, коли б знову прийшов Христос.

— Я думаю,— казав мрійно пацанок,— коли б тепер він прийшов, то перш усього звелів би покарати всіх тих, що тепер нас мучать.

— Він навчав людей, щоб вони прощали своїм ворогам,— тихо одмовив Петро,— і він, коли б вони покаялися, простив би все їм.

— Простив би? — розчаровано протяг пацанок.

— Усіх би простив.

— І нашого начальника простив би? — питає пацанок.

У Петра защеміло чогось серце, проте він перемиг себе й сказав:

— І його простив би, коли б він покаявся.

Пацанок замовк і задумався.

— Слухай, товаришу,— трохи перемовчавши, промовив він смутним голосом,— може б він хоч з посади його скинув?

— Про те нема чого й казати: начальником він не був би над нами.

Пацанок зразу повеселів.

— Ага!.. Так йому! — радіючи, казав він.— Зразу позривав би з його пагони та до параші поставив би. Парашником зробив би його! Чи так, товаришу? — Петро на свій страх дозволив пацанкові поставити начальника за парашника. Пацанок дзвінко й радісно засміявся.

Потім пацанок про щось задумався.

— Ну, а нам з тобою, товаришу, не попало б часом од його? — спитав пацанок.

Петро трохи подумав.

— Хто його зна, Володько,— за себе не скажу: може б мені й досталося од його за що-небудь; ну, а тобі нічого не було б — це я добре знаю.

— А чого ж так? — тихо спитав Володька.

— Любив він пацанків, таких, як ти.

— Любив? — радіючи й соромлячись, перепитав той.

— Любив, товаришок, і людям дуже наказував, щоб жаліли їх.

— А... — пацанок щось хотів сказати та й замовк. Потім тихенько одсунувся од Петра... Та забув він, мабуть, що Петрова рука лежала у його на коліні. Нагнувся над нею, а з очей упала на неї тепла крапелька-сльозинка.

Петро став закурювати.

— Ти вмієш писати прошенія,— казав пацанок через який час Петрові,— у вашій камері, кажуть, усі вміють добре писати прошенія.

— Можна буде написати,— одмовив Петро.

— Мені радять,— казав пацанок з дитячим довір'ям,— щоб я послав прохання до цариці про помилування. Коли б гарно, жалібно написати, то може що-небудь би й вийшло.

— То лишне,— сказав Петро,— тепер не дуже вважають на жалібні слова. Можна написати без того, може, що й вийде.

— Е, ні, не кажи, товаришу,— казав Володька,— розказують, що тут була колись політичеська баришня, то вона так написала одному пацанкові прошеніє, що навіть надзирателі плакали. Усе його життя списала. Через два місяці од цариці й помилування прийшло... Так напишеш, товаришу? — казав далі пацанок.— Напиши, пожалуста! Спиши про все. І що здоров'я моє слабе, а кандьор поганий... що чаю-сахару немає, бо нема кому з волі прислати хоч карбованця. (Забув на той час пацанок про свою маруху). Напиши, що є у мене «старушка-мать», що осталася без усякого пропитання...

І оте напиши, що ти казав.., що Христос пацанків велів любити...

Крізь ґрати стало пробиватися сине світло ранку. Виявились брудні обдерті стіни. Дивлячись на їх прищуреними очима, можна було добре уявити буйний сад або непроглядний бір.

Зігнувшись бубличком і щільно обгорнувшись у полотняний бушлат, спав коло стіни на брудній голій мостині Володька. В сірому світлі досвітку вирізувалося його бліде личко з міцно заплющеними очима й по-дитячи витягнутими губами.

Глянувши тепер на його, Петро зразу здумав, кого він йому нагадав.

Здавалося йому, що не славний шармач Володька спить перед ним, а давній-давній його приятель, сільський школяр Марко, з котрим колись вони пасли вівці на селі. Такі шнурком брови, такий же ніс, губи... Тільки змарнів чогось він дуже та коло губів з'явилася нова рисочка недитячого страждання.

Часом крізь сон він щось говорив скоренько й невиразно — може, про крашанку:

— Віддайте, суки, мою крашанку: тепер мені треба крашанки.

Розвиднялося. На мостині, в головах у Володьки, показалася над'їдена житня пайка, глечик з водою, насипана на діл купка солі.

А через ґрати вривався вже радісний гомін дзвонів, що разносився зо всіх церков міста.

БАСУРМЕН

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг знадвору, і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна — за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними, сумними іконами, перед ними горить три лампадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі пораяється підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка.

— Мамо, дайте снідатель!..

— А богу молився? Не помолишся, до самого вечора не дам — так собі й знай,— казала мати, сердито тьоригаючи рогачем.— Людські діти в неділю, поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? Безстрамнику!..

— У дядька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! — гуде плаксиво Семен.

— Бач, з кого він привод бере? З Микити! Та то ж шибеник на те, на те він махаєт.

— А дядина казала ж, що ми обидва з Микитою махаєт.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

— Що ти вдієш із таким кателиком... Із таким лобурем, таким харцизякою! — Далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати: — І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? То ж тільки невіри, басурмени богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! — мати показала рукою на стіну.

Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

— Хай завдають.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

— Дарма...

— Будуть тебе куці залізнім гаком за язик тягнути.

Язик у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

— А я втечу-у...

— Куди? дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан у киплячий...

Шелевіють, тріскотять перед іконами лампадки; знадвору долітає тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: бе-ем!.. бе-ем!..

Мати порається коло печі, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

— Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? — довірливо вже перепитує він матір.

— Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок, задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

— Ну, моліть...

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогач, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен — одна рука, як прив'язана, друга махає, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію.

Раз по раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками:

— Стій рівно! Бий поклони! Не верти головою, як коняка!

І далі знову лагідне, побожне:

— І остави нам... долги наша... яко же і ми...

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печі:

— Триста ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти ж не сказився, чортового коріння горщик! — Торохтить рогачем, хапається як швидше витягнуть із огню оскандалений горщик, почала гримати на його та докоряти, як живого.

— Мамо: «якожеїми»... Мамо!.. — нудьгуючи, навертає її до молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою, бубонить щось до його, про Семена забула.

— Мамо! — з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені.— Мамо! Чуєте чи ні? Мамо!

— Та чого тебе мордує лиха година? Ну, кажи, чого

тобі? — витріщилась на нього мати, повернувшись од горщика.

— Чого мордує! Забули вже? «Якоже їми»...

Мати пролупується, побожно, крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим, як світ. «Чого ж то він зазирає в комору?» — думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає, як несамовитий:

— Мамо! Собака до сала в комору лізе!

— Де? — ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

— А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурих очі і солодко-солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцьовувати:

Тра-та-та! Тра-та-та!

Сіла баба на kota!..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує — топиться.

Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! — ними по хаті.

На вікні — великий недокуроч, що батько ще звечора забув.

У Семена — аж ноги затремтіли: вхопив він його жменею, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько своєю голову, прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс — він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

— Семене!

Семен озирнувся — мати.

Мовби крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

— Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім! — наказує йому мати.— Іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридаючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, богові неугодний, вигнанець із рідної хати, — де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунею в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде — вже й спина переболіла і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

«Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти».

— Гу-гу!.. — тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

— А куди ж це ти, мій синочку, виряджаєшся?!

А Семен їй докірливо відповідає:

— Не знаєте куди — в пекло!

— А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!

— Ага, тепер «голубчику»,— думає собі Семен,— а тоді — «басурмен»! Ні, несіть далі — не встану.

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

«Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму,— подумав він боязко, уже тільки сам собі.— Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...»

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо, синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен — квітки злодійкувато повиставляли головки з трави та всі, як одна, моргають йому:

— Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму — він з труни та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови його! Мати: то це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти, кателику, вернешся додому!

У заплаканих очах Семена вплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густити, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через буряки подався до луку, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається — десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квітки й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих кліток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені, химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темно-рожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби диякон у церкві службу божу починає:

— Миром... господу... по-мо-о-о...

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

— Що у вас тут таке?.. — Покоштував, подумав, пробурчав:

— А нічого собі...

І знову:

— Помо-о-о...

І подавсь, подавсь, подавсь, кільки видно над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по-своєму, як той голосливий хор.

— І... і... і... і...

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

— Господи по-ми-и-и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня-листка,
у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті
десь вінчики куючи.

Святі кравчи́қи зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки
од небесних дзвонів, і починає працювати руками й но-
гами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьо-
му зеленому світу:

Бом, дзень.

Сав-ка вмер!

Положили Сав-ку!

На ду-бову лав-ку!

Лав-ка гнеть-ся,

Сав-ка смієть-ся!

Припікає сонце, парить починає — і пахощами обку-
рюється увесь квітник-ліс. Жарко дихає материнка, п'я-
ним духом дише деревій, озивається святим куревом
смілка.

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше
й ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могучі пе-
редзвони радісного, нового паламаря.

[1919]

УВЕЧЕРІ

Ще за сонця, як по улицах гнали череди, над містечком густою хмарою стала курна темрява, а як курява припала, в темному наметі над землею на варті стояв уже білий місяць. Серед широкого майдану виринула з бур'янів недоладна довга будівля, нашвидку зляпаний дощаний театр. У балагані світилися огні, гуркотів бубон, вигравали музики. Коло дверей і кругом балагана гомонять люди. Дзеленчить довго й тоненько дзвоник, і люди товпляться в балаган. Картина відразу міняється. Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє, і стоїть проти місяця посеред бур'янів якась будівля, химерна, велика, а вздовж неї самотньо походжає висока цибата людина в жовтих черевиках і пом'ятому яломку на голові. Ходить у задумі, посвистує, стиха хльоскає батогом.

Далі з-за колодок у бур'яні висовуються цікаві хлоп'ячі головки й пильними очима стежать за високою тінню.

— Жура-вель! Жура-вель! — усі разом починають вони підспівувати. Висока постать свариться на їх головою й нахваляється батогом. Потім потягається проти місяця, позіхає й помалу ховається за двері.

Хлопці один по одному вискакують з-за колодок, сти-

ха шумлять бур'янами й крадькома підлазять до балагана. Незабаром уся стіна рябіє ними, немов гніздами; темні силуетики хлопців попричіплювались до дощок, де тільки була яка щілінка.

Не знайшла тільки для себе місця одна маленька по-стать — чепурненький хлопчик в оксамитових штанцях і в новенькій матросці. Він перебігає од одного місця на друге, припадає личком до дощок, та щілінки собі не знаходить.

Тоді хлопчик проворненько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху.

Тихо виросла коло стіни висока тінь в яломку: помалу спинилася й дивиться. Ні одна головка не поворухнулася, — усі немов приросли до планок.

Ляснув батіг раз, удруге, аж луна пішла по майдані. Хтось із хлопців зашипів і вхопився ззаду за штани. Далі всі, як груші, посипались додолю і вмить шугнули в бур'ян.

Знову з-за колодок вистромились хлоп'ячі голови: — Журавель! Журавель!

Самотня тінь мовчки манячить, осміхається проти місяця.

До балагана, поспішаючи, наближаються дві жінки. «Журавель» глянув, крутнувся на нозі й швиденько сховався за дверима. Коло балагана знову почали виринати з бур'янів боязкі хлоп'ячі головки.

Дві жіночі тіні стали придивлятися до їх, — якась пані й наймичка.

— Не бачили, хлопці, Колі?

Хлопці сміливіше виходять з бур'янів і товпляться коло пані.

— Коля тут! — разом крикнуло скілька голосів. — Коля, де ти?.. Ось він тут! — Оглянулись туди-сюди — Колю як вода вмила.

До гурту підходило щось у «котелку», в білому ко-мірчику, блимаючи цигаркою.

— Що, знову втік? — звертається до пані.

— Що ти врадиш з такою дитиною? — здвигаючи плечима, бідкається пані.— Не випускати з двору — шкода: нудиться, плаче, а випустиш, то хіба тільки вночі повернеться, голодне, обідране.— Пані наблизилась до нової людини.— Оце якось забрело до Андрія, до шевця, а там взяли та й обгодували картопляним хлібом, так що всю ніч дитина як в огні горіла. Сказати би, не було з ким бавитись хлопцеві, так водила до батюшки, до акушерки; сидить між ними, як підбите, мовчить, гратись не хоче та нишком додому проситься, а як забачить на улиці оту босячню, то аж затремтить дитина.

— Сьогодні ще зранку ходить за мною слідком,— розказує далі пані,— скиглить: дайте, мамо, копійку, в театр на кумедію піду.— Не будеш ходити, кажу, до тих шибеників, то поведу.— Не буду, мамо.— Одягла я його оце, причепурила — посидь же, кажу, Колю, поки я одінусь, тоді підемо разом. Я ж пішла одягатись, а там під вікном свиснув якийсь старчовод, то він і повіявся з двору. Тепер не жди вже до півночі додому. Де його тепер шукати!..

— А дивіться, ото ж чи не він буде? — показав палицею панок у комірці кудись у далечінь. На краю майдану од бур'янів тихо одділялась маленька тінь.

— А глядіть, чи не він,— пильно придивляючись до неї, промовила пані.

— Колю!

Тінь спершу помалу, потім усе дужче й дужче залупотіла ногами й сховалась в уличку за чиймсь садом.

— Колю! Колю! — гукала пані.

— Біжи, Мавро, поза церквою, а я, може, звідтіль перейму його.

Мавра захурчала спідницею.

— Це не хлопець, це кара мені божа за гріх,— стиха промовила пані й підтюпцем подалася через майдан.

Стиха гомонить глухий куток. Під хатами й під дворами блимають цигарки, лускає насіння, гудуть ліниві празникові розмови.

Серед шляху піском курить дівтора. Через чиїсь ворота, як лисий віл, дивиться місяць. Тоненькі голоси то дзвенять, то затихають. Вирівнялись по шляху низкою, як москалі.

Перед ними бадьоро проходить простоволосий хлопчик, нашвидку витирає спітніле лице й одбирає до себе товариство.

— Старці-сіромахи, одходьте туди! — суворо командував хлопець,— а ці будуть пані! — Ніхто йому не суперечить.

— Старець! Старець! Старець! — тикає рукою хлопець; вибрані з радісним гуком вистрибом вилітають з ряду.

Рядом з другими, покійно чекаючи своєї долі, стоїть прибите до уличної дівтори паненя. Коліно новеньких штаненят розпенехано аж донизу, з розхристаної матроски світять голі груденята, а ніжне личко зашмароване піском. Рученята склало на грудях, готовлячись скоритися тому, що скажуть, проте великі, темні й блискучі, як зоряної ночі вода, очиці дивляться на суворого ватажка з благанням і таємною надією.

Тільки коліно здригнуло та схилилась голова, як привідця, минувши його, показав пальцем на сусіда: хлопчик мав лишитись за пана.

— Пани!.. Заходьте з того краю,— порядкував хлопець,— а наше браття до мене.

Хлопці з веселим гуком розбіглись на дві ватаги. Пани зразу почали вмоцувати собі з бур'яну великі

животи, ліпили на лоб і на груди замість кокардів і гудзиків реп'яхи, махали над головою, немов зонтиками, листками лопуху.

«Старці-сіромахи» посідали в ряд шляхом, вишмарували землею лице й розпатлали чуби.

Батеньки, матінки рідні,
Подаріте хоч копійчку, —

заголосили «сіромахи», посхилявши набік голови й виставивши вперед жміньки.

Пихкаючи й обмахуючись, один за одним посунули по дорозі «пани».

— А ти ж, Колю, чого стоїш там? — гукнув чийсь голос. Коля стояв, схилившись під тином, і мовчав.

— Іди, Колю! — почали його кликати.

— Е! Коля чогось плаче, — придивившись, промовив другий хлопчик. Ватажок схопився з місця й з серйозним, заклопотаним виглядом підійшов до Колі.

— Чого це ти, Колю? — ласкаво заглядаючи йому в вічі, питав він.

Коля закрив лице рукою.

— Хлопці! — суворо звернувся він до дітвори, — може, хто вдарив?

— Ні, ніхто, — одмовляли хлопці, підходячи до тину.

— Ну, то чого ж ти, Колю? — одводячи од очей руку, питав він.

— Я — теж наше браття, сірома-аха, — схлипуючи, промовив Коля. Ватажок трохи подумав:

— Давайте, хлопці, приймемо вже Колю до нашого браття, — пожалів він Колю.

— Приймаємо! — гукнули хлопці.

— Іди, Колю, сюди, — поступаючи рядом з собою місце на піску, привітно гукнув на його один із «старців».

Сльози не висохли ще в очах у Колі, як заблищали вони радістю й гарячою вдячністю. І соромлячись, і осмі-

хаючись, і витираючи рукавом сльози, мостився він край шляху в середину між «наше браття». Одну ніжку підобгав під себе, другу з розпенеханим коліном висунув у пісок, скривився, як сирітка, виставив і свою жміньку.

Дайте сиротиночці,
Темній, невидній...
А немає ж у мене
Ні батенька, ні матінки,—

лунали на цілий куток жалісні голоси, й найжалібніше з усіх бринів голос нового «сіромахи».

Мимо проходили «пани», кидали в руку черепки, кізяки, будяки колючі, сипали на голову й за шию пригорщами пісок. Коля покірно склепав очі й схиляв головку до самої землі.

Всім було байдуже, як улицею, шумлячи шовками, пройшла якась пані. Тільки Коля примовк був одразу й прищулився до товариша; вона зиркнула збоку на розхристаних, обсипаних травою й піском «сіромах» і пішла далі.

— І що ото вони витівають там! — загомонів хтось з-під стріхи на «старців», — а чи не пора б уже вам на піч!

І незабаром Коля стояв серед шляху, один, як палець. Підійшло скілька старих.

— Чие воно? — придивлялись вони до його.

— Чий ти, Колю? — питав його, підійшовши, якийсь хлопчик. Коля сказав.

— Це аж із базару, — дивується якась жінка. — Та чого ж ти аж сюди забрів?

Коля готувався заплакати. Люди погомоніли, порадились і одрядили дівчину одвести Колю.

Кріпко взявшись за руку чужої дівчини, Коля спотикався по дорозі й плакав, жаліючись, що болять ноги

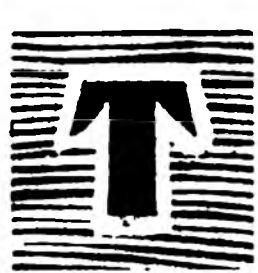
й хочеться спати. Далі він вже не пам'ятає, як опинивсь на руках у неї. Тільки близько-близько бачив коло себе незнакове лице й чужі ласкаві очі.

Потім чув розмову чужої дівчини з кимсь дуже-дуже близьким.

Пам'ятає ще, як той рідний голос промовив до його:
— А де ж ти хоч чобітки подів, шибенику!

[1912]

НА ЧУЖИНУ

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Білють проти місяця хати з темними вікнами,— не то дрімають, не то щось думають.

Може, думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнеє свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була

заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворіщі, може, пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може, хоче тільки добре надивитися і запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи скільки верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могутий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

«І хто тебе посадив та викохав такого! — думає Жук, — дід чи прадід, чи якийсь давній пращур?..»

Колись хотіли купити у його цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! — сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають, — він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає

Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука і мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести... і сумні, білі постаті під тінню ясена немов нахилилися в ту сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вклядуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені, хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде? — крізь сльози вимовляє дівчина, — нащо ж водив, нащо з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш, — будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув. Оцілував, омилував та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?

— Хіба ж не сама я, — казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми, — не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я

вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе, може, прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські.

— Нащо так казати? — тихо одмовляє парубок, — не сам я їду, — жене недоля, — ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, — куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хилялись?

— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе, — став казати парубок дівчині, — кидай найми та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну довіку!

— Люди ж їдуть, привикають, — привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена трава.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! «Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються»,— співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипає дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сьйві рожевого ранку пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку,— інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки і спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремих гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лица червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду! — вирізувалися з моря голосів пекучі слова: — будуть тягти — за одвірок учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу. Нехай згорить хата — упаду на попіл, умру на йому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,— одмовляв йому спокійний і смутний голос,— десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненко й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної стороньки!

— Мамо, мамо!.. Та заспокойтесь; вже ж не pomoжеться! — взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік з червоним у сльозах і пилу видом силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люди добрі! — кричав він, стоячи на возі,— слухайте, люди: помоліться за мою грешну душу і прощайте навік! — Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

Нащо ж мені те багатство —
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це чувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволу. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте,— чути' було голоси,— щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша й тонша і розірвалася. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

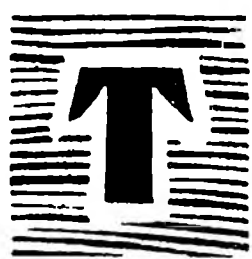
— Прощайте, прощайте, прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинutoю пусткою.

ДОЩ

ихо й нудно і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обіззався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захилинаючись ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й зааніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла,— щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали, й, позбиравши ошимки, пополуднали та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже — плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах...

Гур-гур... торохнуло й покотило щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

— Хліба! — тоненько скиглить дитина.

— Цить! — тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно: — он бозя золотою різкою свариться; каже: ну-ну! — ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чиїсь лани.

...В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце — сипле

скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жвавi струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати — пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвітились сині лампадки. Зажаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби — як стіна, з другого — лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими розкошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи! — суворо насварилася на його дівчинка, — стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджаючих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожидають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

— Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на

неї великими смутними очима: мовляв — хто ж його знає.

— Ну, а де ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка у бік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабуся, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, — не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... «Здра... здра...» — крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок, шиї й щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям залякані та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА

Чи немає у вас, Василію Йвановичу, якої газети або книжки? — питав хурщик Антін монопольщика, зав'язуючи в хустину гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А навіщо тобі книжка? — спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті, — одмовляє Антін, — мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло — книжки читати! — став казати Василь Іванович, — та зовсім воно й не личить тобі.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові, — згоджується Антін, — часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

— То чи не знайшлося б, кажу, чого-небудь для мене, — знов казав Антін, трохи переждавши, — почитав би грохи по обіді, щоб не скучати.

— Хіба от що, — подумавши, сказав монопольщик, — я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є в мене, Василію Івановичу,— мовив Антін.— Чи немає якої-небудь іншої?.. Може, є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скопив набік заскалене око й закусив губу:

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братику, не водиться. За такі книжки — знаєш, куди тепер ховають? — Василь Іванович суворо глянув на Антона.— Стережись, Антоне, тих книжок, як огню,— по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то подожди — я тобі дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, одчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках, задачник Євтушевського, він обмахнув на йому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка,— казав Василь Іванович, оддаючи йому задачника.— Не пуста яка-небудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василію Івановичу,— сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати. Василь Іванович стояв коло дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав.

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата. В селі немає більше «панів», крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почтивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка,— який здоровенний мужичура, а як покiрно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

«Нічого, подождемо,— думає він,— аби проценти в свій час виплачував».

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється — чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишнику, коло хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними — Антін з книжкою.

«Ага, книжечку мою читають! — подумав Василь Іванович.— Ну, нехай собі читають». Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? Як книжечка — понаравилась?

— А нічого собі! — одмовляє Антін,— веселенька книжка.

— Ну, читайте, читайте собі! — промовляє Василь Іванович і йде далі.

«Веселенька книжечка!..— сміється він сам собі,— їм що не ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?»

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає — Антін читає по складах:

— «Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 к. При перевозке

— Мабуть, багато заробив! — сказав бородатий дід... вийняв з рота люльку й зареготав.

З лампи разбились. Скільки зароботал крестьянин за доставку ламп?»

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки то він заробив? — сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив! — сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,— додав руденький і жвавий Охрім.— Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме,— став розказувати дід у білих штанях,— як назаробляв Захарків парубок у якonomії. Пробув тиждень коло молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. «Ну,— каже батько,— дай же оце, сину, гроші: завтра поїду в місто — там де що купити треба». А він став та й каже: «Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!» А батько: «Де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи, може, вкрали?» — «Не так було б мені, каже, шкода, коли б я загубив або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!..» Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рощоті не дав ні копійки та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: «Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш...» То чи не стільки, кажу, заробив і той на лампах, як цей за віялку,— закінчив дід. Усі засміялись.

— Лампа — річ тендітна,— казали другі,— торохнеш возом — наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру,— сказав похмурий чоловік,— коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лампами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

«Он яке діло!» — подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

— «У помещика было,— читав далі Антін,— в одном куске 857 десятин земли, в другом на 130 десятин больше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин больше, чем во втором. Сколько десятин земли было у помещика?»

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по-своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає,— тут Антін звів палець догори й прищури́в око,— скільки ж то тієї землі було в пана?

— А, мабуть, чи не більше було, ніж у всеї нашої громади! — каже, осміхаючись, один з гурту.— Коли б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки! — моргнувши оком, сказав Охрім.— Це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяїнувати! А коли б йому в одну руку — опруг та в другу — півопруга, а в третю — й зовсім нічого,— отоді б нехай він похазяїнував! Поневолі пішов би лампи возити!

— А добре було б знати, скільки то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людей:

— І навіщо б ото я базікав отаке язиком?.. То ж книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арихметики, а ви казна-що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василію Івановичу, читаємо так собі, з нудьги,— виправдувались люди,— аби чим час загаяти,

— То не краще б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,— наставляв Василь Іванович,— то ж на те вона і є — арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Івановича. А позаду Охрім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арихметика — панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову — скільки то всеї землі в пана!

Скільки душ пирснуло зо сміху, проте здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте,— казав далі Василь Іванович, почувши сміх,— смієтеся, а й самі не знаєте, з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам! — казали передні.— Ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:

— Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? Два опруги? Ну і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї катма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене — цап за чуба, а я тебе по уху — і пішла арихметика!.. А ось Грицько йде та і питається: за віщо то люди б'ються — чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись:

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу,— намагався він пояснити,— що в задачникові тільки так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте ж саме й ми кажемо,— перебив його Охрім.— Коли вдома чорт має чого рахувати, то давай...

— Тьфу! — плюнув з серця Василь Іванович.— Давай сюди книжку! — крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у його з рук.

— Вам книжки читать?.. Вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! — Василь Іванович повернувся й пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василь Іванович! — крикнув Охрім услід монопольщикові,— коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то може б таки поділили по своїй, по мужицькій, арихметиці.

— Може чи й поділили б! — підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика! — казали, сміючись, люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила! — казали другі.— Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав начитатись уволю. А шкода: втішна була книжка!

ЦИГАНКА

А поверніться, синки! Цур вам, які ж ви погані стали! — Так вітав школяр п'ятої групи народної школи Грицько Музиченко своїх наречених синів — Якова Кириченка та Андрія Грицюка, що після літніх канікул прийшли до школи.

Грицькові слова зразу звернули на себе увагу всіх школярів, що, не дивлячись на ранній ранок, немало снувало вже їх по шкільному подвір'ї.

— Бульба з синами зустрічається! — пішло по двору, і з усіх кутків зразу позбігалися хлопці й тісно оточили цікаву групу.

«Бульба», чорнявий хлопець років чотирнадцяти, стояв серед двору, заломивши гордовито на голові шапку і взявшись у боки руками. Насунувши картузи на очі і для більшої картинності запровадивши по пальцю в рот, проти його стояли з понуреними головами його сини — кремезний, суворкуватий Яків та тонкий Андрій.

— Не смійся, батьку, не смійся! — спідлоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків.

— А чого б і не посміятися!

— Пику натовчу, хоч ти мені й батько.

Далі і батько, й сини позасукували рукава, і починалася стара, всім добре відома історія. Публіка кругом

сміялася, гомоніла й дожидала тільки моменту, щоб кинутися й собі в гурт і навалити «малу кучу, невеличку».

Тим часом школярі до двору все прибували та прибували. Новаки в довгих батьківських піджаках, що досягали їм мало не до п'ят, у здоровенних чоботях, з примазаними оливою коштрубатими чубами, з цілими оклунками паляниць, груш, яблук у руках боязко вступали до двору і тихенько ставали по кутках.

Поважні второгрупники з оберемками книжок у торбах гордовито походжали перед ними. В тих торбах, опріч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знайшлися дома інші книжки: бо треба ж їм усім показати, що вони не які-небудь перваки, а надто вже народ вчений.

Старші школярі увіходили до школи вільно, як до своєї хати, зразу знаходили своїх товаришів, починали гульню.

На хвіртці з'явилася нова постать, і цілий гурт хлопців з вигуками полетів їй назустріч. То був низенький, опецькуватий хлопець з круглим, як паляниця, засмаженим і полупленим на сонці лицем; на йому довге бобринкове пальто й новенький козирок; з-під козирка, як солома, стовбурчився нестрижений чуб.

— Василько! Піхтір! — радісно загомоніли хлопці, збиваючись круг його. Всі розпитували, сміялися, ляскали долонею його по спині, здіймали й розглядали новий картуз, смикали за пальто. Той стояв, безпомічно спустивши руки, не знав, кому з їх відповідати, й осміхався.

— Хлопці! — почувся дзвінкий голос школяра, що сидів на паркані й дивився на дорогу.— Наталка шумить! Йй-богу!..— Хлопці кидають Піхтіра й, як галич, летять до паркану.

По дорозі в школу підходила в червоному платтячку підліток-дівчинка. Вона, ще здаля зачервонівшись, усміхалася.

— Наталочко, здоровенькі були! — лагідно вітався до неї щуплуватий бідовий хлопчик, зчепившись на паркан.— Я ж думав, що то сонечко сходить, коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні.

У двір увійшла п'ятигрупниця Наталка, тихенька дівчинка з великим, гострим носом. Коло неї теж збігаються хлопці, обглядають, розпитують. До школи підходили хлопці — засмалені, смугляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками, і кожного з їх вітали школярі гучними викриками.

Прийшов Макар, митець на всякі вигадки, цікавий оповідач і великий насмішник; прийшли з сусіднього села славні стрільці й курії, брати Гаркавенки. Влетів у двір відомий усім забіяка Сивенко; він ще коло хвіртки зняв і кинув під паркан свитку, поплював у руки й полетів у той бік, де борюкалися між собою скільки душ школярів.

Кожний з хлопців приносив з собою до школи що-небудь нове, і загальний крик та гам усе зростав, робився повнішим, густішим.

Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна влітку, знов прокинулася, одмолоділа. Гомін досягнув уже того стану, з якого вчитель зразу побачив, що вся школа в зборі.

Задзеленчав дзвоник довго, дзвінко, весело. Так само радісно, як висипають з класу гратися, побігли школярі з усіх кутків двору до дверей і, товплячись в узенькому коридорі, сховалися в школі; сховався за ними й веселий гомін. На подвір'ї знов стало порожньо і сонно.

В другому класі дожидали вчителя з нетерплячкою, особливо ті, що цього року перейшли в цей клас.

Другий клас у двокласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, читають більш серйозні книжки, знайомляться з російськими класиками, привчаються до літературної мови. Цілий лексикон нових

виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ставить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко звертаються до вчителя.

Нерідко у цьому класі виділявся гурток чим-небудь видатніших хлопців і заснував щось подібне до таємної організації з своїми маленькими шкільними таємницями. Тут затівалася найкраща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Ватажки такого гуртка іноді прибирали собі назви найулюбленіших школярами героїв з прочитаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбою, а улюблених своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісті, що в свій час зробила на його надзвичайно сильне враження. В другому класі вчилося тепер скільки душ підлітків-дівчат, вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши школярське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і недаром хлопці з нижчих класів часто дожидають, мов свята, того часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що вкохав такого чуба? — звертається він до одного.

Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі — при самій голові острижусь, — весело відповідає.

— Не вадило б і Василеві зняти свою скирту, — переводить учитель очі на Піхтіра. — Ну як, Василю, будемо жити в цьому році? Чи битись, чи миритись будемо? Ох, Василю, Василю... — легенько зітхає вчитель.

Василь покiрно схиляє голову, смутно осмiхається: він — второгодник.

— А ось i Любов Михайлiвна прийшли,— розглядає далi школярiв учитель. Люба, найгiрша в класi школярка, засмiяна та забита в часи навчання, тепер, пiсля лiтнiх канiкул, виглядає свiжiше, смiливiше; вона злегенька червонiє й вiльно смiється.

— I я є! — обзивається, пiдвiвшись з мiсця, веселий та жвавий Сивенко; йому бажається, щоб i до його промовив учитель слово.

— Бачу, бачу,— осмiхається вчитель,— що ж, нiкому ще не розтяпав голови?

Вдоволений Сивенко зажмурює очi, смiється i з розмаху сiдає на мiсце.

Розмова мiж учителем та школярами тиха, лагiдна; вiдносини щирi, i трудно згодитися, що колись, у серединi року, не раз буде вчитель, почервонiвши до ушей, тупати ногами, кричати, аж охрипне, викрикувати грубi слова. Незчулися школярi, коли вдарив дзвоник,— хотiлося ще сидiти.

На другу лекцiю разом з учителем увiйшла в клас, зразу звернувши на себе загальну увагу, дiвчинка-панночка, в блакитному платтячку, з темною, густою, пiдрізаною косою, перевитою червоною, як жар, стрiчкою. Всi школярi скинули на неї зацiкавленi очi. Дiвчинка темними жвавими очима оглянула клас i стала ближче до вчителя.

«Не боюся!» — немов казав її смiливий вигляд.

— Оце вам нова учениця — глядiть, не обiжайте! — звернувся учитель до школярiв. Потiм показав дiвчинi мiсце в п'ятiй групi на першiй лавцi. Дiвчина сiла рядом з другими ученицями; цiлу лекцiю просидiла, не зворухнувшись з мiсця.

Макар легенько лiктем штовхнув свого сусiда Якова i, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив:

— Яка синиця... що воно таке?

Яків мовчки здвигнув плечем: не знаю, мовляв.

Усю лекцію раз у раз кидали хлопці зацікавлені погляди на нову товаришку і нетерпляче дожидали переміни. Тільки вспів учитель по дзвінку вийти за двері, її одразу обступили. Дівчина немов готувалася до цього! сама вийшла на середину класу, вирівнялася і збиралася відповідати на всякі запитання. Хлопці не забарились довідатися, хто така вона, хто її батько, де живе, де була перше. Виявилось, що звуть її Галею, що батько її жив перше в городі, а тепер перейшов сюди за начальника станції. Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевикки, а деякі під лавою робили вже ревізію її книжкам та паперам. Дівчина виявилась сміливою, поволі відповідала, сама дещо розпитувала й спокійно жувала яблуко. Загальна прихильність була вже на її стороні. Тільки один Макар скептично ставився до нової школярки. Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з хлібом, раз за разом поглядав на неї прищуреними, насмішкуватими очима.

— Оце так бедеда! — кинув він у хвилину мовчання. Всі засміялись.

«Бедеда» мовчки повернулася до Макара, очі її блиснули жартливим огником, і несподівано для всіх з її руки полетів качан з яблука прямісінько в лоб Макарові.

Кругом голосно зареготалися.

— А що, Макаре, впіймав? — почувлися голоси.

— Це бідова! Це тобі не Люба!

Макар опустив руки, кліпав очима й почував себе перед хлопцями погано.

Після останньої лекції, коли школярі з звичайним гомоном висипали з школи й розпустилися по шляху, од гурту одділився Грицько з своїми «синами» та ще декілька старших хлопців і, перелізши через тинок, пішли ставищем; посередині ставища простяглися довгою стріч-

кою густі лози. Хлопці прямували в кущі й про щось тихо радилися.

— Замітили, хлопці,— промовив один з гурту,— Андрій уже накинув оком на нову школярку?

— А вона, справді, ловкенька: говорить, як у дзвоник кує! — сміючись одмовляє Андрій.

Грицько спинився й суворо посваривсь на його пальцем:

— Ой, гляди, Андрію, не доведуть тебе до добра баби!

Андрій мовчки посміхається: роля зрадливого сина Бульби йому дуже подобається...

Підійшовши до найгустішого куща лози, хлопці стали й озирнулися кругом.

— Гай-гай! Та як же за літо поросла наша хата — і впізнати трудно! — промовив Грицько, оглядаючи в будяках та в кропиві місце між лозою.

— Підожди,— дасть бог, утопчемо! — спокійно вставляє Яків, сміливо пробираючись поміж буйними бур'янами та густим гіллям лози. За ним один по одному всі сховалися в кущах. Через який час там блиснув огник, і крізь віти лози пішов синенький димок. То з одного, то з другого боку куща частенько висовувалась чия-небудь голова, боязко оглядала кругом місце й ховалася знову.

Лози димилися, немов там хто-небудь підпалив куну гною.

З перших же днів школа увійшла в свою звичайну колію: в класі, як губка воду, втягували школярі нові для їх знання, а поза школою шуміло у їх своє життя. Нова школярка скоро потонула в шкільній юрбі. Прізвище «синиці», яке зразу кинув був Макар, за нею не лишилося. Галя мала густу, темну косу, чорні, як дві тернини, очі з довгими стрілчатими віями; мала смуглявий

ніжний колір лица, особливу гортанну мову, і її, не звертаючи ніякої уваги на такі принади, прозвали в класі «циганкою». Це прізвище скоро стало замінити її власне ім'я у всій школі, і сама Галя за його ні трошки не ображалася. Щось третього дня Піхтір, затесавшись між дівчата, зігнувшись, сидів проти Галі, простягав до неї руку й улесливо благав: «Циганочко-махлярочко, поворожи мені!» І Галя не сперечалася, брала Піхтіреву руку й ворожила йому нулі, одиниці, карцер та інші шкільні біди.

Хоч дівчата мали в класі свій куток, свої особливі таємниці, проте Галя, при своїй жвавій громадській вдачі, любіше приставала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями, коли вони, збившись у тісний гурток, роздивлялися яку-небудь книжку або обмірковували якусь шкільну справу, в самій гущині хлоп'ячих голів можна було бачити й смугляве ніжне личко з зацікавленими терновими очима. Навіть тоді, коли хлопці підіймали бучу, Галя виявляла охоту взяти найближчу участь у ній, і тільки звірившись, що це для неї не дуже зручно, одходила, легенько зітхнувши, осторонь.

Одного дня якось дівчата зайняли собі куточок шкільного подвір'я й там затіяли свою гулянку, коло їх терлося скільки душ школярів. Хлопці, не приймаючи участі в дівчачій гульті, сиділи недалеко од їх і, критикуючи, назирали за ними.

Особливо видавався між хлопцями Павлушка Янович — чистенько зодягнене, випещене, ледаче й капосне хлоп'я.

Він кидав на дівчат грудням, хватався за подоли одежі, кривив їх, висунувши язика. Коли пробігала мимо його Галя, Павлушка, улучивши мент, скоро висунув назустріч її ногу. Галя перечепилася й з розгону впала лицем на сухий горбочок. З носа пішла кров і залила лице. Збіглися школярі. Галя помалу встала, скривилася, навіть хотіла заплакати, далі вийняла хус-

точку й стала витирати кров. Павлушка стояв осторонь і дурнуvато осміхався.

— Іди, дурна, пожалійся вчителеві! Йди! Хіба ж то іграшки? — радили Галі школярі. Всі визнавали, що вона тепер має право донести на Павлушку. Галя, втершись, мовчки вихватила з рук у найближчого школяра бузкову лозинку й кинулася зразу до Павлушки. Той, насунувши козирок, подався навтьоки. Та Галя бігала добре — настигла скоро і стала стьобати його по шиї, по спині, по ушах. Павлушка зразу тонко заскиглив. Між хлопцями піднявся дзвінкий регіт. Жалітися вчителеві Галя не пішла, і це дуже вподобалося хлопцям. Її обступили, хвалили, радили, що вчинити з носом, що почав уже пухнути. Вона приклала до носа якийсь свіжий листок, весело кивала головою й казала:

— Нічого, вже не болить!

Навіть Макарові сподобався такий учинок Галі.

— Не журися! — казав він, трахкаючи Галю по плечі. — До весілля загоїться!

А Яків казав Грицькові, весело потираючи руки:

— Молодець баба! Мабуть, душа в неї козацька! Чи так, батьку?

Кращою ученицею в класі Галя не була, хоч і вчилася не зовсім погано, і їй часто доводилося вести неприємні розмови з учителем. Учитель перші дні поведився з нею трохи делікатніше, ніж з іншими, дедалі ж перестав виділяти її серед інших, і їй не раз лучалося й без обіду бути, і чути од учителя образливі слова. Перше їй було це трохи прикро, потім вона до цього звикла, не звертала особливої уваги й стала добросовісно нести призначену їй в школі долю часто караного отряхи-школяра.

Андрій, що мав за свій обов'язок закохуватись мало не в усіх учениць, скоро на фоні шкільного життя з'явилася значна постать Галі, зразу залишив своїх

перших коханок і став моститися до неї. Він писав їй любовні листи, писав задачі, зітхав привселюдно й патякав усякі любовні дурниці, поки такі хлопці звернули на це увагу й почали дражнити його Галею. Йому цього тільки було й треба.

Наступили ті осінні тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка біла, бабине літо. Школярі дуже кохаються в таких днях. В літню куряву та спеку вволю не нагуляєшся, не набігаєшся,— восени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розгорілі лиця, можна гратися, можна бігати, бурушкатися без кінця.

Городи та левади з своїм насоняшничинням, гнилими огірками, качанами з капусти, такою чудовою зброєю до улюбленої школярської потіхи — війни; напівпустілі, вже обібрані й залишені хазяїнами сади, що в коліно засипані сухим листом, в якому так любо качатися та боротись,— всі такі місця в селі ясних осінніх днів мов галиччю сповняються шумливою дітворою й гудуть на все село дзвінками, радісними їх перекликами.

Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка, закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець. У свято або у вільні буденні часи хлопці цілими зграями приходили сюди з села, влітку — купатися, брати гриби та ягоди, в інші часи — просто побігати та погратися.

Од самого обіду тут вже воювалися козаки з ляхами; за ватажка перших, звичайно, був Грицько, ляхами ж командував войовничий Сивенко. Після цілого ряду блискучих побід козаків над ляхами та ляхів над козаками і ті, і другі любенько розмовляли між собою, розкинувшись одпочивати на високому зеленому березі озера.

Червоним великим колом заходило сонце. По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озером зашелестів очерет; з дерев сги-ха знімалися й задумливо падали на землю сухі листочки.

Андрій мовчки лежав на землі, заклавши під голову руки, і мрійно дивився на верхи струнких берізок, що помалу гойдалися над його головою. Йому тепер хотілося звернути загальну розмову на себе та на Галю, і він нарочито набрав задуманого, мовчазного вигляду. Хлопці не забарилися догадатись.

— Що це Андрійко наш так дуже зажурився? — промовив один з хлопців.

— Не знаєш чого? Циганочкою, мабуть, замарився! він же не бачився, бідненький, сьогодні з нею, — пояснив Грицько.

Андрій не зворухнувся з місця і ще глибше замислився.

З місця тихенько підіймається Піхтір, крадькома під-ходе до його ззаду й хватає його за носа.

— Ах ти ж моя циганочка-коханочка! — вимовляє він, мов до маленького.

— Гей, бережися, Піхтіряко, бо будеш знати у мене циганку! — не міняючи пози, промовляє Андрій.

— Що Андрійко та циганка — хорошая пара, — приспівує Піхтір над його головою.

— Піхтір! Не взивай її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, вдаючи з себе ображеного.

— Та де ж тут правду дівати, — обзиваються інші, — вона таки здорово на циганку скидається.

— Не кажіть так, бо я буду зо всіма з вами воюватись...

Андрій раптом зіскакує й стає в войовничу позу. Хлопці цього тільки й чекали: збившись коло його, вони стали смикати його за одіжку й дражнити на всякі

лади. Андрій виломив лозину і став за ними ганятися. Хлопці не боронилися, тікали.

— Циганка! Відьма! Відюха, зарізала пітуха! — чулися з усіх кінців викрики.

Андрій міряв лозиною то одного, то другого. Піхтір, уже скуштувавши скільки разів по плечах, став оддалік і вигукував на весь гай, узявшись за ухо:

Та циганочка та махлярочка,
Вволи ж мою волю.

— Дак так! — киваючи з-за берези головою, докоряв Андрієві Грицько.— Продати товариство, козацьку віру за бабу, та ще й за циганку!

— Та ще й за відьму! — підхватували інші.— Ти ж придивися до неї — в неї й очі відьомські!

— Андрій, подумай собі, схаменися!

Андрій кидався на всі сторони, роздавав гостинці й приказував:

— Оце тобі відьма! Оце тобі циганка! Оце тобі відьомські очі! — Погнавшись за Грицьком, він замахнувся лозиною, щоб влучити по плечах, а різнув по уху. Грицько спинився, потім узявся рукою за ухо й мовчки одійшов убік.

— Що таке? Що вчинилося? — збіглися круг його хлопці. Грицько витирав на ухові кров. Андрій кинув лозину й чухав потилицю.

— Це вже чортзна-що! — промовив Грицько серйозно.— До його з жартами, а він з усеї сили січе по ухові.

— А навіщо ж ти кажеш — циганка! — не хотів все-таки здаватись Андрій.

-- Ну і циганка, та ще й плащувата! — сердито промовив Грицько.

— Ну от і заробив! — у тон йому одмовляє Андрій.— Я розпалився й не бачив, по чому б'ю. На себе жалкуй — нащо дражнив?

— Та за кого ж ти стоїш? За бабу? — обурився Грицько.— Товариша проміняв на бабу... Ех ти, бабій!

— Ну, нехай і бабій.

— Коли так, од цього разу я з тобою незнакомий!

— Ну і добре.

Так виникла суперечка на принциповому ґрунті — посварилися.

Розбившись на гуртки, хлопці пішли з гаю різними дорогами. В гаю давно вже стемніло.

— Я не за те серджуся, що він мені ухо розсік,— казав дорогою Якову Грицько,— то байдуже, плював би на тее, а мені жаль, що він товариша зміняв на бабу!

Непомітно для школярів потекли дні за днями, тижні за тижнями; одні школярські події змінялися на другі, переплітаючись в одне довге школярське свято. Смутні осінні дні минали, прийшли морози, випав сніг, зайшла інша робота: на льоду зашуміли ковзани, надворі закипіли снігові війни. Непорозуміння, що сталось між Андрієм та Грицьком за Галю, не пройшло марно: вони довго були «незнакомі», хоч злості один до одного вони й не мали. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава, гра; «вороги» поводяться один з одним чемно, роблять одно одному дрібні послуги, намагаються непомітно вчинити «ворогові» що-небудь приємне.

Грицько знав, що найкращим дарунком для Андрія будуть вірші про Андрієве з Галею кохання. Одного дня він просидів над папером скільки годин, і вірші були готові. Вірші були в прихильному до Андрія тоні: списували вечірнее за ворітьми стояннjacko їх з Галею й починались так:

Зайшло сонце за лісок,
Надворі смеркає,
Галя вийшла за ворота,
Його дожидає.

Далі у віршах розповідалося про те, як прийшов Андрій, як давав їй списані на папірець задачі, як вона дарувала його за це каблучкою.

Отакая у нас в школі
Новина настала:
За задачі Андрієчка
Галя покохала,—

закінчувалися вірші. Грицько намірявся однести їх Якову, бо добре знав, що той не забариться передати Андрієві. Сховавши вірші в кишеню, він одягся й пішов з дому.

Грицько, син залізничного сторожа, чоловіка незможного і дуже сімейного, ще змалечку зазнав нужди та бідування. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахмітті; між товариством став він скоро одживати, став виявляти здібності до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі ж забувалися домашні злидні, сумні розмови про бідування та про горе,— з тим більшим пориванням оддавався він товариству й науці. В учителя був він одним з найкращих школярів, між хлопцями — найвірнішим товаришем. Діти сільських багатирів мали для себе за честь бути в тісній будці в гостях у Грицька; вбогий куліш, яким шанувала іноді гостей свого сина сторожиха-мати, здавався їм смачнішим, ніж домашні ласощі.

Дорога до Якова лежала Грицькові коло станції. Сонце заходило й червоним промінням красило гребні снігу. Грицько йшов поважно по колії дороги й почував себе гарно: задача, що так турбувала весь клас, виїшла у його одразу, всі інші лекції на завтра були готові, в кишені лежали вірші, кращі за які, мабуть, у всьому класі ніхто не напише,— чого ж більше йому? І, збивши драну шапку на потилицю, він на всі боки кругом себе кидав гордовиті погляди.

Он на станції по платформі йде назустріч Грицькові пані крамариха. Дарма що Грицькова мати часто ходє до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку. Вона часто нарікала матері на Грицька, казала, що він перевчився на один бік, так що навіть не хоче їй вклонятися. З якої речі він буде гнутися перед нею? Хіба не доволі того, що мати гне перед нею спину? Ні, Грицько пройде мимо неї й не гляне — нехай казється собі! А коли зачепить, нагримає, чому він шапки їй не скидає, Грицько знає, що їй сказати. «Я с вами не знаком!» — одріже він, та й край. Думає, що коли по-панському зодягнена, то і всі повинні вклонятися їй — а чи знає ж вона хоч, що то за географія? Чи знає періодичні дроби, граматику?

«Зовсім дурна баба,— думає Грицько,— а ще й паниться».

Він зневажливо дивиться на неї й проходить мовчки. Зайшов у станцію і став тертися між людьми, що чекали поїзда. Глянув у прочинені двері зали першого класу, де вешталася «чиста» публіка.

«А я, мабуть, не насмію піти туди!» — майнула в його думка.

«А отже й не побоюся, зараз піду,— подумав він далі,— іншим можна, а мені хіба й ні?.. Чого ж то так?..»

Грицько насуплює брови, сміливо прочиняє двері й увіходить у залу; поправив на голові шапку, заклав за спину руки, задиркувато кругом розглядається. Публіка з нудьги мовчки блукала по залі й не звертала на Грицька уваги. Тільки офіціант, що крутився між столиками, з підозрінням скопив на його очі. Грицько сміливо глянув на його, немов хотів сказати: «Ну от і стою між панами, і нікого не боюся! Думаєш, по шиї даси? — дудки, брат,— права не маєш!»

Офіціант ще скільки разів мимоходом гостро зирнув на його, потім прийняв байдужий, діловитий вигляд.

«Мало тут усякої наволочі буває!..» — здавалося, казали його прищурені очі.

«То ж бо то і є!» — подумав Грицько і заспокоївся.

Потім трохи постояв, пом'якшав і, маючи на увазі офіціанта, подумав: «Ну, бог з тобою — я вже і піду собі... ти думаєш, що мені так уже хотілося зайти? Це я тільки так, щоб ти знав, що я тебе не боюся».

Вийшов з вокзалу й пішов по дорозі в село. Під ногами скрипів сніг, у темному небі висипали зорі, найжджена дорога виблискувала синіми огнями. Збоку, за ріжком станціонного двору, дзвеніли веселі дівчачі голоси. Грицько прислухався. «Здається — циганка там», — подумав він. Постояв трохи й звернув за ріг.

З гірки на санчатах спускалася Галя ще з якоюсь дівчиною, певне, наймичкою.

Грицько підійшов і поздоровкався.

— Здрастуйте, Музиченко! — впізнала його Галя. — А ми спускаємося... ходіть і ви до нас!

Грицько став, не наважуючись підійти ближче.

— А слухайте пак — чи вийшла у вас задача? — спитала Галя.

— Зразу вийшла. Пустяк — не задача! — збрехав Грицько: він добре знав, що задача трудна.

— А я морочила-морочила голову — не виходить, так я й кинула. Думаю — хай тебе кат візьме, та оце вийшла та й спускаюся.

— Ух! — голосно крикнула вона й зашуміла з санчатами з горки. — От ходіть-но сюди — ловко, аж дух забиває!

Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі.

Грицька поривало й собі спуститися, проте він мнявся.

«Воно ніби не козацьке це діло — гуляти з бабами, ну та раз можна», — подумав він.

— Ану, сідайте, я розжену санчата! — промовив він, підходячи до дівчат...

Через який час лице й уші у Грицька горіли, як у жару, і все кругом повилося в туман.

А ніч зайшла гарна, тиха, зоряна. І стало здаватися Грицькові, що все діється тепер немов у сні. Мов крізь сон, бачить він поруч з собою її, Галю. У шубці, мармурове свіже личко то нахиляється до його, то одхиляється, з-під чорних брів виграють веселі, чорні, як жуки, очі, тремтять довгі вії... Мов крізь сон, чути її сміх; ось вона бере його за руку, другою кудись показує, щось промовляє...

Він сміється й теж щось говорить їй. Летить стрілою у якусь безодню... Кругом блищить сніг; обдає морозним пилом, іскрами, миготять тернові очі, біліють зуби... Мармурове личко схиляється близько, голова туманіє, забиває дух... Санчата скриплять і перекидаються.

Сплівшись в обійми, падають вони горілиць у сніг і накриваються санчатами. Писк, регіт. Навіть не можуть з місця підвестися, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вогкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: «Може, це сон?..»

Хтось покликав Галю до хати. Шкода було розходитися. Спустилися наслідок іще раз, потім Галя стала збиратися йти.

На прощання Галя боязно подала Грицькові руку. Грицько з принципу не давав «бабам» у класі руки, — тепер, немов соромлячись чогось, стиснув помалу холодні Галині пальчики.

— Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя. — Заходьте, у нас іноді буває Павлушка, Андрій...

Грицько пообіщав. Попрощавшись, Галя з подругою взялися за віжки од санчат і понесли до двору, аж зашуміли. Грицько остався сам і дивився їм услід.

«Чи не думаєш ти, дівчино, спутать козака? — думає він, осміхаючись.— Тільки ні: я тобі не Андрій». На душі було у його гарно, немов грали музики, а в голові стояв туман.

«Ну що ж — і зайду!» — подумав він.

«Тільки не думайте, що я зміню на неї товариство,— подумав він, звертаючись до Якова, Макара, Піхтіра й усього товариства, яке стало чогось пригадуватися йому із строгими докірливими лицями,— я тільки так зайду, посидіть трохи, побачити, як вона живе».

Пішов далі, хотів думати про Андрія, про вірші — здалося нудно. З голови ніяк не виходила Галя. В ушах причувалося то одно, то друге її слово; в очах блиснуть то білі зубки, то лоб, то руки. Ось перед ним у повітрі очі, а потім зразу полинули кудись далеко-далеко, аж до зорь, і дивляться звідтіль. «Та що це вона прив'язла до мене!» — осміхається собі Грицько. А із-за вітей ялини виглядало все йому назустріч мармурове личко й немов казало: «А вгадай, що я тобі хочу сказати, Грицю?»

«Стій! Це я вже бачу — куди діло гнеться! — сперечається слабо Грицько з якоюсь силою,— тільки ні...»

Гарячі хвилі одна за одною піднялися з грудей і залили Грицькові лице, голову, уші. Грицько спинився й потихеньку свиснув. Потім сів на колодку, що лежала під ліскою, й закрився руками. Через який час він підняв до зорь лице, засміявся й подумав: «Ну, значить, закохався!»

Мимоволі зринули в голові його товариство, безпечні виграшки, щирі розмови, коли не було чого ховати в душі од хлопців,— зринуло і сховалося.

«Прощайте, хлопці,— тепер уже я не ваш!» — подумав Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце.

Знявся з місця, тихо і поважно блукав сонними улицями села. Перед ним носився образ Галі, тільки зовсім уже не тієї школярки Галі, що бачив він кожного дня

в класі: лице, постать, уся одежа од хустки, що вона завжди запиналася, і до черевиків, кожна складочка плаття — все здавалося тепер у неї повитим якимись незнакомими йому чарами. Ходив Грицько й марив про те, як колись признаються вони одно одному в коханні, марив на всякі лади, пригадуючи колись перечитані романи, вибираючи знайомі місця, вигадуючи фрази. Коли вони таки призналися, Грицько помітив, що він забрів кудись у малознакове місце села; подумав і звернув у інший бік.

«Ну, от призналися ми, що ж далі? — думає собі Грицько.— А далі,— придумує він,— ми пригорнулися і, мов на крилах, полетіли під небо; внизу видніється село, над нами зірки, а ми все линемо та й линемо...» Грицько почуває, що все найкраще, найцікавіше в їхньому коханні вичерпується. Рішив почати спершу з новими варіаціями. Зійшов на став, набрів на ковзалку й почав ковзатися.

«А чи не прихватити нам з собою Піхтіра? — думав він, ковзаючись і уважно дивлячись собі під ноги.— Чого ж, він гарний хлопець, мене, здається, дуже любить... Візьмемо?» — звертається він думками до Галі.

Грицько спинився і став уявляти собі, як високо по небозводі, під самими зірками, маленькою хмаринкою несеться їх троє: він посередині, з одного боку Галя, з другого — Піхтір. Малюнок вийшов ефектний, і Грицько осміхнувся. Кинув ковзатись, пішов льодом.

Пригадався Піхтір — такий, який він є: от-от щось скаже.

«Ні, мабуть, не візьму я з собою Піхтіра,— думав він, ідучи по льоду,— він бісової пари Піхтір має погану звичку — при дівчатах плескати язиком, що спаде на губу. Краще ми так зробимо...»

Недалеко коло його по льоду попливла якась тінь. Грицько насторожився, став придивлятися — здається, біжить собака.

— Тю! — на весь став гукнув Грицько; луна зразу, облетівши став, тупо вдарилась у берегові лози. Собака мовчки бігла своєю дорогою. Грицько присів, знайшов крижину й кинувся зразу навперейми собаці, пошпутив крижину й влучив. Собака тихо й коротко виснула, звернула вбік і подалась швидше. Вдовольнивши себе, Грицько пішов своєю дорогою. Збив шапку на потилицю, заклав за свитку руки, дивиться в небо.

«Ну, так над чим пак я спинився? — думав він.— Ага: Піхтіра не треба. Ну, що ж його робити, може, того...— Грицько поправив на голові драну шапку й осміхнувся,— може, поцілуватися, бо коли любляться, так треба цілуватись... ні, стидно». Чогось позіхнулося.

«Полинули ми, та й полинули, та й полинули...— думає він і почуває, що під грудьми починає його щось ссати,— і от захотілося нам... їсти». Грицько ковтнув слину і помітив, що йому й справді давно вже хочеться їсти. Мрії набрали зразу більш прозаїчного напрямку: куди їм зайти вечеряти. До Галі йому не хотілося, бо, правду кажучи, трохи було боязко, щоб пановиті батьки її не вирядили його, до себе ж у хату закликати Галю якось незручно було, бо вечеря чекала їх несмачна. Зітхнувши, спинився на тому, що треба розлетітися їм по домівках. Звернув на шлях до батьківської будки; очі помалу склеплялися, чоботи на ногах немов поважчали, по всьому тілу розпливалася втома. Туман виходив з голови. В небі миготіли зорі, мов потухали...

Ніхто у всій школі не мав стільки прізвищ, як присадкуватий, кругловидий Василь Грицук: гупало, крутьоло, товкач, паровик — сипалось на його звідусіль, немов з мішка, і кожне з цих прізвищ було для його більш-менш характерним. Найчастіше взивали його Піхтірем, і ця назва незабаром у всій школі замінила йому його батьківську фамілію. Ледаркуватий, добродушний, з

мрійною лагідною вдачею, Піхтір не любив задиратись з хлопцями, проте йому більш, ніж кому іншому, доводилось лежати на самому споді «малої кучі, невеликої» й одвідувати курника на шкільному горищі, який уважався за місце найвищої карі для школярів.

Учитись було Піхтіреві за велику муку: нулі, одиниці, курник, насмішки, батьків батіг — усе це йому осточортіло до нудоти, і коли б не товариство, він давно кинув би школу. Товариство любив він щиро, в одному в йому кохавсь, йому одному оддав свої найкращі почуття, свої думки й мрії. Товариші часом були не од того, щоб пожартувати з його, проте мали за вірного товариша, допомагали йому в ученні, приневолювали навіть братись за книжку.

Піхтір має здавати лекцію по історії, і товариство присудило йому не йти сьогодні після обіду на лід, а сісти за роботу. І Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське.

Тепер лежить він у своїй квартирі, що з Яковом наймають у тітки Титарчихи; ноги закинув ліжкові на бильця. Розгорнута книжка зсунулась у його з грудей, а сам він поки що справляється з іншою роботою. На «лисиці» під стелею Титарчиха поклала пучок сухих васильків, і Піхтіреві забажалося, що б там не було, збити їх звідти, не встаючи з ліжка. Раз по раз гнепить він по «лисиці», аж стіна ходором ходить і тіпаються сухі квітки, як у птаха крила. Тихо в хаті. Вікна муруються снігом, вечоріє. Із темряви налинули до Піхтіра тихі мрії про товариство та про вільне життя. Тепер він думає про Грицька, до якого так близько схиляється його душа. Розм'якло, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві. І заводив він у думках свого товариша в темні лісові нетрі, напускав на його розбійників, які замахнулися вже на його ножами; тоді сам вибігав із-за кущів з рушницею,

розгонив розбіяк, а Грицька виводив з гаїв додому. То відразу залітали вони вдвох з Грицьком на далекі-далекі острови в окіянах і починали там жити, як жив колись Робінзон з П'ятницею.

А в хаті темніше, все темніше. Світла не хочеться йому запалювати. Візерунки на вікнах здаються Піхтіреві за високі гори, за хмари, за соснові бори; голчасте проміння од зірок золотить їх верхи, і ліниві Піхтіреві мрії живішають. Піхтір дозволяє собі на який час, щоб Грицько вмер. Насипали йому могилу, посумували трохи товариші та й забули. Не забув тільки його Піхтір. Кругла пика його спала, сам він зблід, схуд. Дивується вчитель, дивуються товариші, що це подіялось з Піхтірем, де поділися його смішки та жарти. А деякі з хлопців тихо говорять між собою: «Як він любив покійного Грицька, як любив,— дивіться, як він одмінився, засумував».

У Піхтіра починає шпигати в носі, а на очі спливають сльози, і починає він грюкати в «лисицю» так люто, що бряжчать шибки й посуд на миснику.

Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців. Хукають в руки, роздягаються.

— Хлопці, гляньте, як Піхтір історію вчить! — почув Піхтір над собою насмішкуватий голос оплаканого ним Грицька. Піхтір удає, що спить.

— Вставай, окаянне Піхтірище! — гупнув його mezi плечі Макар.

Піхтір кинувся й став протирати очі.

— Ху, чорти! Так гарно задрімав був, а вони розбудили,— брехав він, потягаючись.

— То оце так ти учиш історію? — обурився на його Макар.— Бач, як начитався, аж очі обараніли!.. Я ж тобі, припутенське опудало... Хлопці! — скомандував він.— Загнемо йому «карпа!» — Обліпили, галасуючи, хлопці Піхтіра на ліжкові, загнули йому ноги за шию, почали ляскати долонею.

Піхтір вже не боронився, тільки стогнав...

Хтось запалив світло. Душ з п'ять хлопців мостилося коло столу з книжками. Ліниво, як віл, посунув до книжки й Піхтір. Лампу поставили серед столу, розклали книжки, зшитки, і через якийсь час у хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...

Змалювавши кілька листків паперу, Піхтір тихенько зайшов до Макара.

— Здається, що в цій задачі одвіт невірний,— стиха промовив він, винувато посміхнувшись. Макар глянув на його з докором, зітхнув.

— Ну, сідай...— Їх голови схилились над столом, і Макар став пошепки проказувати Піхтіреві задачу. Піхтір дивився на його великими довірливими очима, слухав, поки розумів; потім, збившись, став думати про інше, перевівши ліниві очі кудись у куток. Макар помітив:

— Та слухай же, марюка!— з одчаєм штовхнув він його в живіт. Той застогнав, кинувся, трохи підбадьорився. Лагідне Макарове буркотання над ухом наганяло на Піхтіра непереможний сон. Коли одразу ліниве його обличчя ожило, уші насторожились, очі, що дивились у куток між рогачі, заграли веселим блиском.

— Миша! — радісно крикнув він, ткнувши пальцем у куток. Усі кинулись. Через хату справді бігало шпарке мишеня, поблискуючи цікавими очима. Хлопці здебільшого почали нудитись і через те всі, як по команді, кинулись ловити мишу. Хтось надибав нору й закрив ногою. Незабаром миша була вже в руках у жвавого Сивенка. Не довго думаючи, він ткнув її комусь за сорочку... Через який час у хаті було повно галасу. Хлопці гасали по припічках і збили таке бурло, що не видно було світу. Миша переходила з рук у руки, з пазухи в пазуху, реготові не було впину. Хтось головою стукнувся об мисник, і якась макітерка хряснула об долівку.

На дверях з'явилась, склавши на грудях руки, Титарчиха. Кругом зацімло.

— І хай бог милує й не допускає,— стиха побожно промовила вона, оглядаючи куряву.— Чи ви показались, чи ви покрутились, макоцвітні шибеники! — Далі її рука надзвичайно проворно вхопила віник. Хлопці кинулися врозтіч.

— Це ти всьому привод даєш, це ти тут свекор над усіма! — почала вона віником кропити Макара. Той, заправляючи сорочку, що геть висунулася з штанів, став було виправдуватись, потім відразу замовк і зашумів на піч. Усі інші, як овечки, один по одному майнули за ним. Навівши порядок і позбиравши черепки в пелену, довго вичитувала Титарчиха хлопцям, стоячи коло дверей. Хлопці сиділи на печі й тільки сопли. Далі Титарчиха заботилась, що завтра пожаліється вчителю, коли зараз не вгамуються, й пішла. Хлопці взяли лампу на піч і, докоряючи стиха один одному, роздягались, мостились спати. Та було рано ще, і спати не хотілось.

— Якби ще хоч маленьку лірку завести! — став благи хлопців Піхтір.— Ми будемо тихо-тихо, що тітка не почує.

— Хто й всидить тихо, як не Піхтір! — казали другі, проте всім ще хотілось подуріти хоч стиха. Умовились затуляти рот, кому припаде сміятись, і почали лагодити ліру. Розпустивши сорочки, посідали всі на черені в кружок, як старці на ярмарку. Макар у середині. Підбрали тони, і ліра стиха загула. Макар угнивим голосом почав тягнути мелодію:

Як був собі Лазор,
Та я його знав,
Була в його сіра свита,
А я й тую зняв...

Ще тільки Макар пустив під лоб очі, готуючись співати, як Піхтір почув, що в його починає щось кихкати

усередині, проте він кусав губу і здержувався. Макар прицмокував, дзижчав і дуже влучно передавав ліру. Найбільш інтересні для Піхтіра були імпровізовані розмови поміж співами.

— Ярешко,— починав хто-небудь, вдаючи відомого всьому селу старця,— коли вже ти оженишся?

— Піду в Іваницю на ярмарок та й оженюсь,— передражнює Макар заїкуватого, рябого Яреська.

— А кого посватаєш? — питає перший. Усі перекидають погляди на Макара.

— Та оддає старий Сарапійон свою Мавру. Ото, братця, дівчина: ноги як стовпці, сама як груба, а сліпа тільки на одно око.

Лиця кругом напружуються, червоніють. Починають затулятись.

— А придане буде, Яреську?

— А придане таке: новий ремінець до ліри, дві полотняні торби ще й костур з залізним наконечником.

Піхтір хапає себе за носа; щоки його надуваються, як пузирі, червоніють, а з рота, немов з розірваного оддутого пузиря, починає шипіть і пирскать з-під пальців. Далі пальці з носа спорсають, Піхтір хапається за живіт і заходиться од реготу. Його вкривають буханами, та вже пізно. Ніколи не хотілося Піхтіреві так сміятись. Його хапають, давлять за шию, рядом затуляють йому рота. Садять у боки, в спину,— він кавкає пирскає, проте вдержати реготу, що пре з його, як вода через пліт, не може. Макар ухопив з комина дощечку, що Титарчиха коле на тріски, і ляснув зо всього маху Піхтіра іззаду. Той відразу змовк, вирвався з чужих рук і, вхопившись за дошкулене місце, сердито глянув на Макара. Хотів лаятись, та, зустрівшись очима з Макаром, несподівано пирскнув і знову зайшовсь. Усі, що до цього часу здержувались, зразу розлізлись по кутках і закихкотіли...

Одному Макарові було не до сміху. Він лаявся, докоряв усім, нахвалявся, що зроду-звіку не стане більш що-небудь розказувати.

Коли регіт трохи стих, постановили ліру припинити, бо щоб справді не перепало чого од Титарчихи. Один із «стрільців» обіщав розказати страшну казку. Прикрутили низенько лампу, позбивались до гурту. Стрілець закинув ноги на комин і починає розказувати.

Щось затарабанило в вікно. Всі кинулись; деякі полякались, Піхтір нащось погасив лампу. Затарабанило знову дужче, нетерпляче. Більш сміливі злазили з печі й тягли за собою інших. Щільно тулячись один до одного, цілим гуртом стали вони коло вікна.

— Хто там такий? — строго питає передній.

Знову застукало.

— Хто такий? — усі разом гукнули хлопці.

— Та відчиняйте мерщій, баби! — почули вони знадвору знакомий голос.

— Це ж Яків, — радо крикнув хтось, і всі засміялись.

Засвітили лампу, одіперли двері.

Увійшов Яків. У довгому кобеняку, запорошений снігом, з палицею в руці, він зразу здавався дорослим чоловіком. Кепкуючи з хлопців, він отрушував сніг і роздягався.

— А що я сьогодні, братця, бачив! — трохи згодом почав він розказувати. — Іду я з дому, зайшов до Грицька. Не застав я Грицька дома та й іду сюди. Аж ось коло Галиної фіртки щось двоє ханьки мене, рукавами затуляється. Підходжу до них — коли, хто б ви думали? — Павлушка й Андрій. «Чого ви тут?» — питаю. «В нас, — кажуть, — отвори в задачнику вирвані, так оце хочемо побачити Галю та попросити». Постидив я їх, покивав головою та й пішов. Отаке стало на світі діятись, — зітхнув він, — бере баба над козаком гору.

— А моду яку вже заводять,— почав він знову,— чоловічки за «ручку» з дівчатами, та ще не як-небудь — на «ви».

— Та воно, як казати правду, то не ловко й так, як ото роблять наші стрільці,— обізвався Макар.— Дівчата щебечуть до їх привітно та любо, а вони, лобурня, як одвезуть що-небудь, то за них зчервонієш.

— Ні, нема правди на світі,— казав, розбуваючись, своєї Яків.— Аж нема, батьку? — спитав він Грицька. Грицько почухав голову й перемовчав.

Розбувшись, Яків виліз на піч, мовчки вийняв з кишені скручену в дудку маленьку книжечку й кинув Грицькові.

— Читай, батьку! — промовив він і став гріти спину коло комина. Хлопці кинулись до книжки.

— Це, братця, така книжка, що не було її другої й не буде! — категорично одрубав Яків.— Наша, козацька книжка!

— Та вона, либонь, і написана по-нашому, по-козацькому! — промовив хтось, прочитавши через плече кілька рядків.

— Це «Катерина»!.. Ой ловка ж, ловка! — зашуміли деякі.

— Цить! — скомандував Макар.— Хто знає — наперед не кажи! — З комина зняли лампу й поставили посеред черені. Спершись на лікті, Грицько почав читати. Кругом його збилися в білих сорочках хлопці. По стінах, на стелі й на комині розкидались патлаті тіні. Все замовкло, тільки струмочком буркотав рівний Грицьків голос та знизу під піччю розспівався цвіркун.

Щодалі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше. Тільки чиєсь дихання розгорялося й палило зблизьку, як полум'ям, Грицькові щоку та з другого боку стукало у когось під полотняною сорочкою серце. Щось почало чмихати і сопти.

Візьми, боже, мою душу,
А ти, вода,— тіло...
Шубовсть в воду... попід льодом
Геть загуркотіло,—

дочитував Грицько поему. Піхтір швидко одвернувся в куток, уткнувся в якесь ганчір'я головою й заревів на всю піч. У всіх очі потьмарились, у деяких бриніли сльози. Читання припинилось. Кинулись до Піхтіра, сміялися стиха.

— Чого ревеш, дурний Піхтіряко,— казали йому, зводячи його голову,— бач, який він у нас тонкослізний!

— Не лізьте до мене, одчепіться од мене! — схлипуючи казав Піхтір і ховав у рядно своє червоне, заплакане, в пилу і в патьоках лице...

В селі давно вже всі спали. Крикнув десь півень. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький огник на печі.

Перший раз засиділись хлопці до півнів.

Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увіходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світло, і кругом ставало нудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки ж Галя з'являлася на дверях — таємничий ліхтар піднімався знову, і робилося в класі ясно і радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби,— чи він, чи, може, Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали розмовляти,— звичайно, більш за школярські справи — вона тоді здавалася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли ж він не бачив її або дивився тільки здаля,— образ її повивався якимись чара-

ми; голос, лице, постать робилися незвичайно ніжними, недосяжними. Одначе завжди від усіх таїтися з своїми думками було не легко: бажалося довіритися з ними перед яким-небудь щирим товаришем, поділитися з ним своєю радістю. Коли ж, з ким?

Не з Макаром, що не зрозуміє його й підійме на глум, і не з Яковом, суворим філософом і стоїком, що зразу визнає це за зраду товариству й осудить його.

Вибір його скоро спинився на Піхтіреві: він завжди у всьому йме йому віри; хай не зрозуміє, хай здивується — зате прийме близько до серця його справу.

І він постановив усе розказати Піхтіреві.

Одного дня, коли надворі почала вже показуватися з-під торішнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхтірем, як тільки розвиднілось, були в класі. Крім їх, там ще не було нікого. Поговоривши про всякі шкільні справи, хлопці на який час замовкли. Грицько присунувся ближче до Піхтіра, глянув йому в вічі й тихо сказав:

— Слухай, Піхтір, я маю щось тобі сказати.

Піхтір насторожився.

— Тільки ж ти нікому не скажеш? — спитав Грицько, серйозно дивлячись на Піхтіра.

— Нікому в світі! — гаряче одповів той, почувуючи, що зараз дізнається про щось дуже цікаве.

— Забожись!

Піхтір мовчки написав пальцем на лавці хрест і поцілував.

— Ну так знай же: я люблю Галю!

Очі Піхтіреві широко розкрилися, і він з дива аж присів.

— Та брешеш? — придушеним шепотінням всилу вимовив він.

Грицько, в свою чергу, написав пальцем хрест і поцілував. Піхтір сів на лавці й задумався.

— Ну що ж — і вона тебе? — не дивлячись Грицькові в вічі, трохи згодом смутно промовив Піхтір.

— Не знаю... хто її знає... Ти ж знаєш, що коло неї Андрій...

В коридорі застукали чобітьми, і в клас почали вже сходитись школярі. Грицько з Піхтірем замовкли. Скоро клас, немов бджолами, гудів школярами. Прийшла Галя. Піхтір ходив по класу неуважний і замислений; не звернув навіть уваги тоді, коли один з хлопців змазав його по лиці класною губкою. Підійшов до Галі, що сиділа за книжкою на лавці, боком став до неї і спідлоба дивився на неї довго і серйозно.

«І що він, що він знайшов у їй! — думав Піхтір, — смаглява, як циганка, очі, як у відьми, учиться на трійках, навіть є двойки — що ж тут могло причарувати Грицька? Що могло збити його з розуму, що він не побоявся острамитися перед самим собою, перед товариством і признатися, що баба взяла над ним верх!» І перший раз повірив Піхтір у велику силу жіночих чар. Щодо його, до Піхтіра, то він зовсім не розуміє їх і знає, що вони не подолають його, а коли забрали вони силу над Грицьком, над самим Бульбою, то значить є вони, прокляті, на світі!

Довго дивився Піхтір на Галю з одного боку, потім переступив, став дивитися з другого. Став пильно придивлятися на всі риси лица: все у неї було просте, звичайне, як і в інших дівчат. Піхтір знизав тільки плечима.

— Чого це ти, Василечку, так придивляєшся до мене? Чи, може, закохався? — спитала Галя. Піхтіра немов хто вколов голкою. Він одвернувся, плюнув з обуренням.

— Який ти сердитий, Василю! А я ж все-таки тебе люблю!

— На! — промовив Піхтір і, здержуючись, бухнув Галю mezi плечі.

— Отже, хоч що, а люблю!

— Два,— одлічив Піхтір дужче.

— Хоч бий, хоч ні — а люблю!

— Три! — гепнув Піхтір мало не зо всеї сили.

— Хай ти сказишся, дурний Піхтіряко, то ж болить! — лагідно промовила вона, трохи скривившись.

— Знаєш, за віщо це? — спитав Піхтір.— Не знаєш? Догадайся! — І Піхтір поважно повернувся й пішов на своє місце. Галя зацікавленими очима простежила за ним, подивилась трохи на його, і в її очах блиснула якась нова думка.

Після лекції, коли Піхтір, схопивши по арифметиці двойку, смутний сидів, розвалившись на лавці, до його проворненько підійшла Галя і сіла щільно коло його. Вона зазірала йому у вічі і питала:

— Ти щось знаєш, Піхтірчику,— скажи, що ти знаєш?

Піхтір мовчки одвернувся од неї й поволі одвів її голову од себе.

— Не лізь! — сказав він.

— Піхтірчику, голубчику, скажи — я завтра тобі шоколаду принесу,— улесливо приставала до його Галя.

Через невеличкий час Піхтір забув уже свою двойку, добродушно на весь рот посміхався й, хитро прищуривши очі, базікав, позираючи знизу на Галю:

— А ти, мабуть, і справді відьма — в тебе й очі якісь циганські. Ой і хитра ж ти!..

Потім їх голови стуляються і розмова робиться тиха, таємнича.

Галя, боязко озираючись на всі боки, нишком казала щось Піхтіреві на ухо. Піхтір раптом схопився і строго насупив брови.

— То ти мені кажи, їй-богу, кажи,— це ти правду кажеш?

Галя ще нижче схилила голову й зашепотіла тихо-тихо.

Через який час Галя, вирвавши клаптик паперу з зшитка, писала щось на йому, закриваючись хусткою, а Піхтір уважно дивився через плече. Потім Галя згорнула папірець і оддала Піхтіреві. Ударив дзвоник, і хлопці розсілися по своїх місцях. Мугикаючи щось собі під ніс, Піхтір з байдужим виглядом пройшовся разів скільки мимо лавки, де сидів Грицько.

Улучивши час, він непомітно для товаришів сунув папірець Грицькові в руки й тихенько промовив:

— Од Галі... вона тебе любить.

У Грицька зачервонілися щоки, уші, заблищали очі.

— Та брешеш, Піхтіряко! — радісним голосом прошепотів він.

— Хай мене вб'є золотий хрест!

З тим же байдужим виглядом Піхтір пішов на своє місце.

Немов який дорогоцінний камінь, держав у руці Грицько той папірець. Читати його зразу не зважувався, бо рядом сиділи товариші. В клас увійшов учитель і розпочав лекцію по історії; школярів він не питав, а став розказувати сам; хлопці сховали книжки, зложили руки на лавках і стихли. Деякі слухали вчителя, інші думали собі свої думки. Грицько, озирнувшись кругом, тихенько розгорнув під лавкою папірець, положив його собі на долоню і, схиливши голову, став читати. На папірці нашвидку було написано: «Що скаже Піхтір, усьому тому правда, а Андрія я не люблю і не любила, тільки я боялась признаватись вам, бо ви гордий і ненавидите женщин. Прошу отвіт або через Піхтіря, або в дуплі сухої груші, що коло станції. Л..... в..... Галя».

Серце Грицькове радісно стукало, і щоки палахкотіли.

Перечитував знов і знов.

Звернув увагу на літери, що стояли в кінці — л... в...

«Це, мабуть, означа любяща вас», — догадався він і навіть засовався од радощів по лавці. Всю цидулку

знав уже він напам'ять, а все дивився на неї, і поганенькі кривульки-літери здавалися йому такими любими-любими; повертав цидулку на всі боки, розглядав плями якісь на ній, цифри на другому боці, де колись, певне, робилася задача.

— Чим ти тут бавишся? — почувся за плечима у його спокійний голос учителя.

Замарившись, Грицько не помітив, як затихло в класі, як давненько вже у його за спиною стояв учитель і приглядався до папірця.

Грицько зразу зскочив з місця, мов підкинутий якоюсь силою, і міцно зім'яв у руці цидулку; спершу він почервонів, потім зблід, потім знов почервонів.

— Ану, дай мені, що там у тебе за цяцька! — промовив учитель, простягаючи руку.

Грицько навіть не стямивсь, що робить, механічно подав йому зім'ятий папірець.

Увесь клас звернув на його зацікавлені очі. Піхтір, глянувши на Грицька і зразу догадавшись, у чім діло, тихенько завив, заплющив очі, закусив губу і так закам'янів. Галя затулилась хусткою, прищулилась коло стіни, немов пташина перед бурею.

Учитель поволі розправив папірець, прочитав і прищурило око.

— Умгу, — протяг він, — чи ти бач, які ніжності! — Потім зробив суворе лице.

— Ах ти ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купидон, амур ти сопливий!.. Бач, що йому в голові! — Потім, витріщивши страшно на Грицька очі, він трохи помовчав і різко кинув:

— До вечора в курник!.. Там скоро прохолонеш од любощів.— Потім поволі став повертати голову в той бік, де сиділа Галя. Галя зразу встала ні жива ні мертва.

— А ви, судариня, — на «ви» учитель звертався до школярів тільки в особливих випадках, — чого ви

ходите до школи? Ну, та за вас ми будемо мати розмову з вашою мамою, а тепер поки що сідайте, мадмуазель,— додав він.

В класі стало тихо, мов після грози. Пройшовшись скільки разів мовчки по класу, вчитель став розказувати перервану лекцію.

Грицько сидів у класі осоромлений, вражений, нічого не чув, не бачив, холодний піт виступив у його на лобі.

Над його головою перший раз прошуміла буря.

І зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах.

Після лекції в класі було тільки й мови, що про недавню подію. А на подвір'ї Андрій розшукав Якова, одійшов з ним осторонь і казав:

— Ну, що ти скажеш?.. Яку штуку батько впалив! Ну, батько! От батько, так батько! — Більш Андрій нічого не міг і додати.

— Здурів на старість старий біс! — перемовчавши трохи, промовив Яків байдуже.— Я давно помічав, що у його отут щось неладно.— Яків покрутив пальцем коло лоба.

— Так...— додав він трохи згодом,— пропав батько ні за собаку, а шкода... другого такого батька вже й не знайти — гарний був батько...

— А все, брат, циганка наробила, вона й мене причарувала, їй-богу! — роблячи серйозне лице, сказав Андрій.

— Положим, Андрій, ти брешеш,— задумливо казав Яків,— ти все ото більш «дурака валяв», ну, а за батька, то я й сам уже не знаю.

На горище шкільного будинку, куди заганялися на ніч учительські кури та індики, з шкільного коридора вели дерев'яні східці. Не одному школяреві після гарячого вчинку приходилося прогулюватись нагору по тих

східцях і вертатись звідтіль через який час, зовсім прохолонувши.

Коли після лекції шкільний сторож прочинив перед Грицьком двері курника, холод і жар пройшов по всьому його тілу. Перший раз за п'ять років доводилося йому йти в це місце, і він почував себе так, як відчуває свіжа людина, коли перед нею прочиняться тюремні двері. Коло курника збіглася ціла купа школярів з усіх класів. Грицькові було надзвичайно, невимовно соромно, і він, закриваючись руками, як можна скоріш поспішав по східцях у курник.

— Не журися, батьку! — крикнув услід йому Піхтір, який стояв тут і бачив, що його товаришеві тяжко; він залюбки згодився б тепер одбути кару за Грицька, йому, Піхтіреві, невидовижу це, а інше діло Грицькові.

Перші хвилини, коли зачинилася за ним ляда, Грицько сидів, мов скований, і йому здавалося, що мало не весь світ перевертається перед ним. Потім помалу спокій став сходити до його, і він почав пригадувати подробиці події.

«За віщо він так осоромив мене? — думав Грицько, — що я такого поганого вчинив?.. При всьому класі, при Галі — шмаровоз! сопливий!» — Краска сорому зачервонила знов йому лице.

Підвів голову, став озиратись кругом. На горищі валялися старі лампи, якісь залізні пруті, поламані меблі; за тряпками розвішані були низки узвару; кругом виднілося пір'я і птичий послід. Тишею й покоем отдавало кругом, і в Грицька од серця помалу одлягло. В маленьке кругленьке віконце пробивалося блакитне світло весняного дня. Грицько підійшов до його і став дивитись на рідне село, що виднілося згори, як на долоні.

«Шмаровоз», — пригадалися йому слова вчителя. «Можливо, в тім і біда моя, що я шмаровоз, — думав він. — Яка вона й справді мені пара?.. У мене ось чоботи подрані,

свитка зовсім стара і шапка з діркою; у мене батько та мати бідні, прості люди, а вона панянка... Ну, і бог з нею — нехай шукає собі іншої пари».

Пригадавсь Грицькові гімназист Валя, якого він бачив на святках з Галею. «Ото їй скорій до пари,— думав собі Грицько,— панич з блискучими гудзиками, ще й годинник у кишені,— а я що? Коли б іще хоч новеньку свитку пошили батько та козирок новий купили, тільки де там... матері он нема за що навіть чобіт купити.

Та нехай би й нову свитку справили батько, вже ж мені далеко в їй до Валі. Ні, не пара я їй. «Знать не стать мужику-вахлаку любити дворянську дочку»,— пригадались йому слова Некрасова.— Завтра ж треба написати їй, щоб мене забула.— Грицькові стало шкода себе.— Нехай шукає собі другого, а моя дорога інша. Я собі потихеньку буду вчитися... Ех, і вчитись буду я! Поступлю в технічну школу, а тоді, може, й вище куди, буду студентом... Приїду коли-небудь додому — Галя тоді зовсім забуде про мене,— буду собі гуляти де-небудь — вона тоді побачить, не впізнає й буде питати кого-небудь: чий то такий молодий студент? А їй скажуть: хіба ж ти не впізнала? То ж син нашого будошника, Грицько, той самий, що ходив до школи в подертій шапці. І вчитель тоді побачить і скаже: я знав, що з його вийдуть люди, він і в школі добре вчився. А я йому тоді пригадаю, як він посадив мене в курник, і йому соромно буде».

Замарився Грицько, незчувся, як надворі почало смеркати. Обійшов горище, надибав сушені груші, взяв скільки штук і почав гризти. Сів під виводом і став марити далі.

«А може, я й екзамену не здержу в технічне! — подумалося йому.— Ні, хіба ж я дурніший за других?.. Інші видержують, а я хіба ні? Хіба я чого не знаю? Ну, от хоч би взять історію — чого я там не знаю? — У па-

м'яті Грицьковій одна за другою встав ряд історичних подій, царів, полководців.— Зараз усю історію од палятурки до палятурки розкажу! — подумав він.— Арихметики, може, не знаю?.. Чи була ж у задачникові така задача, щоб я не зробив? Ех, ви! давайте мені найтруднішу задачу в світі — зроблю! Валя з блискучими гудзиками довіку не зробить тих задач, які я можу зробити!.. От хоч би, наприклад, оту...»

Грицько став згадувати про якусь трудну задачу, став вираховувати її в голові. Потім перейшов думками на географію й став конспективно повторяти її від початку до краю.

Далі якось географія почала змішуватися з історією та граматиною, і стали зринати в голові якісь давні малюнки...

Коли в коридорі почулася чиясь важка хода, Грицько кинувся й помітив, що він уже спав, прихилившись головою до виводу. Двері прочинив той же сторож і покликав Грицька, щоб той ішов додому. Грицькові знову пригадалась та образа, що сьогодні мав він од учителя, і він помалу, мовчки став виходити з курника.

— За віщо це тебе? — спитав сторож.— Хвалили, хвалили Музиченка, а то на тобі — зразу в курник!

Грицько хотів щось сказати, та почув, як зразу до очей підступили сльози, і він нічого не сказав дідові, тільки махнув рукою.

На заході червоніло небо і де-не-де по йому світилися зірки. Десь на краю села дівчата співали веснянки, гомоніли й галасували діти. Грицько мало помічав те й поспішав додому.

— А я мало не прогавила вас! — несподівано почув він за спиною знакомий голос. Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя.

— Ви на мене сердитесь? — просто й ласкаво спитала вона, йдучи рядом з ним.

— За віщо мені на вас сердитися? — одповів Грицько.

— Знаєте, мене така досада взяла, що ви через мене попалися, що навіть обідати не хотіла, а далі не витерпіла та оце вийшла вас зустрічати.— Галя щебетала жваво й весело і виймала щось із узлика, що був у неї під хусткою.

— Істи хочете? Нате! — промовила вона, вийнявши з узлика пару пиріжків.— Я хотіла туди принести вам, та побоялася, щоб учителеві не попастися на очі.

Грицько скося поглянув на пиріг, подумав і взяв один. На душі у його прояснилося.

— Ви думаєте — боюся, що ото він мамі розкаже? — казала Галя,— нехай розкажує, анітрішки не страшно.

— А ваша мама не буде сердитися, коли довідається, що...— тут Грицько згадав про «огородника» і хотів висловити Галі все, що передумав у курнику, аж став почувати, що охота до того пройшла.

— І зовсім нічого,— казала Галя, якимось угадавши думку Грицькову,— я сама колись розказувала мамі про вас.

— І що ж вона? — зацікавився Грицько.

— А нічого. Тільки каже,— Галя соромливо осмінулася,— каже, що тобі не Грицько, а скорій Павлушка до пари. Грицько — найкращий ученик, а ти лінтяйка.

— І як уже мені він увірився! — казала інтимно Галя про вчителя,— скільки витерпіла я, бідна, од його!..

— І я не думав, що він такий... грубий,— промовив Грицько.

Галя схилилася ближче до Грицька і промовила стиша на адресу вчителя:

— Чорт носатий!

— Руда собака! — таким же тоном додав Грицько.

— Коли б мені якось хоч до екзаменів доходити, а тоді — хай йому враг — і на екзамени не з'явлюся.

Грицькові стало чогось шкода. Пригадалось, що й він останній рік у школі.

— Куди ж ви думаєте? — спитав він.

— Мене одвезуть у город держати екзамен до гімназії.

— Напишете мені листа, як будете в городі? — спитав він.

— Безпремінно напишу, тільки ж і ви пишiть. А тоді колись знімемося й карточками обмінюємося? Добре?

Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися: Галі треба було звернути до станції, Грицькові — до своєї будки. Прощаючись, обоє спинилися.

«Чого ж це ми ні слова про «теє» не споминаємо?» — подумав Грицько. Галя стояла й теж щось думала.

«Ні, мабуть, не вміємо ще ми кохатися!» — думав Грицько.

Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав: очі в Галі засвітилися якоюсь рішучістю, лице до ушей почервоніло; заплющивши очі, вона раптом нахилилася до Грицька і ткнула чимсь м'якеньким і ніжним чи в ніс, чи в губи. Од несподіванки Грицько навіть одкинувся назад.

Потім, зрозумівши, до чого це воно йде, він і собі простяг губи, щоб одповісти тим же, та було пізно: Галя вже одхилила голову, і його губи цмокнули в пустому повітрі.

Галя, закутавшись хусткою й схиливши голову, пішла швидко. Перші хвилини Грицько навіть не розумів добре, що саме сталося. Потім буйна радість хвиля за хвилею стала огортати його.

«Це ж вона поцілувала мене!» — подумав він, і йому захотілось закрити очі й стрілою побігти улицею, покотитись колесом з якими-небудь дикими вигуками. Йшов він, і здавалося йому, що дороги він не доторкається. Про те ж, що сьогодні він, перший ученик, сидів у карцері, в його вийшло з голови.

Що ж, немає без колючок рож...

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. В гаю цвіли весняні квітки і пахли. На березі озера, в траві, лежали Грицько і Яків, коло їх валялися розкидані по траві книжки, жмутики конвалій. Яків лежав горілиць, курив цигарку й дивився на небо. Грицько лежав до його спиною й, зіп'явшись на лікоть, дивився мрійно на воду. Лінь і втома окутала їх.

— Яків! — після довгої павзи звернувся до товариша Грицько. Той щось муркнув собі під ніс, кинув у воду цигарку й ще пильніше став вдивлятися в небо.

— Яків! Хочеш говорити? — спитав Грицько.

— Н-не хо... — ліниво протяг той.

Замовкли. Із-за дубів став здійматися на небо місяць, червоний, великий, як червоного золота діжа; вирізалися над темною масою гаю вершечки дубів, огневими шпильками пронизалася вода. Серед тиші часом поверх води випліскувала риба, лишаючи по собі на тихому лоні розпливчаті круги. Десь скрипів віз; за гаєм, у хуторі, співали дівчата.

— Яків!.. Про що ти думаєш? — спитав знов Грицько.

— Ось глянь сюди! — промовив Яків, дивлячись на небо, — он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

- Там інші зорі.
- Ну, а за іншими?
- Там знов зорі.
- Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?
- Немає краю.
- От штука!..— Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а в великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату.

За кущами щось зашелестіло, і через місток скоро промайнуло дві тіні з тихим сміхом і боязкою, короткою мовою. Хлопці глянули їм услід.

— На гуляння побігли,— трохи помовчавши, промовив Грицько.

- Умгу...— буркнув Яків.
- Цілуватися будуть...
- Нн-да...

Далеко на озері, з-за очеретів, виринула під проміння низка човників: рибалки розставляли ятері.

Яків потягся, сів, осміхнувся й заспівав чудовим дзвінким альтом:

Чорнії очі, чорнії очі,
Темні, як ночі, ясні, як день.
Ой очі, очі, очі дівочі,
Де ж ви навчились зводить людей!..

Тихою, чарівною тугою понеслася пісня над водою, луною оддалася десь за озером і стихла.

— Знаєш, що я скажу тобі, батьку! — обірвавши пісню, раптом звернувся Яків до Грицька; лінь зразу зникла з його лица.— Пам'ятаєш, як допікав я тобі Галею?.. Все брехав я тоді! їй-богу, брат, брехав!

— Та ну! — здивувався Грицько.

— Брехав — вибачай! Маю сам гріх — і тепер покую тобі його. Раз колись на вечерні в церкві Галя стояла в темному куточку; недалеко од неї ти, і я підстеріг, як вона глянула на тебе... Ех, брат, і глянула ж!.. мені чогось зробилось тоді так гарно і смутно чогось... і я позавидував тобі. Люби її, брат, плюнь на все, що там хто каже: вона гарна дівчина. Виростеш — поженись з нею... З вас гарна вийде пара!

Грицько зітхнув і, трохи перемовчавши, промовив:

— Усе теє треба забувати... Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці! — ближче присуваючись до його, почав він щирим голосом.— Галя — то так собі... не важне... а головне у мене зовсім не те.

— Ну, а що ж? — тихо спитав Яків.

— Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді що-небудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... не вмію я вимовити тільки! — прибавив він, зітхнувши.

— Колись був у нас з станції жандар,— після паузи задумливо казав Грицько,— він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, казав, сміливий; начальству всю правду ріже у вічі, скрізь, каже, неправда... Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже — заховали правду та й держать під замками!

— Яка ж то правда? — тихо-тихо спитав Яків...

Високо піднявся над Мар'івкою місяць. І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очі горіли у їх, уші палахкотіли. Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і

завмирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...

Другого дня в школі був акт. До школи поприходили хлопці з більш поважним виглядом, зодягнені по-празниковому, і навіть менше, ніж завжди, на дворі пустували. Старші школярі, особливо ті, що цього року кінчали школу, навіть зовсім не брали участі в гультні.

Збившись окреим гуртком, вони обмірковували свої справи; поділялися думками, хто куди думає поїхати по школі. Либонь, усі намірялися роз'їхатися по школах: по фельдшерських, по семінаріях, по технічних.

Один Макар тільки одставав од товаришів: його батьки одсилали кудись у прикажчики, Макар жартував, називав себе майбутнім купцем. І тільки після того, як, одержавши похвальний лист з рук учителя, заплакав він, як дитина, схилившись на лаву,— усі побачили, як боляче було йому розлучатися з мріями про вище вчення.

Всім випускним було смутно. Шкода було товариства, школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло скільки років і де пережито стільки вражень, добуто стільки знання.

Краще за всіх, здається, почував себе Піхтір: він боявся, що в цьому році його виженуть зовсім з школи, бо він був «второгодник», аж йому дали дві передержки — і він ходив по двору мало не догори ногами.

Коли розходилися хлопці по домівках, Грицька наздогнав Андрій і перший раз за скільки місяців подав руку.

— Ну, батьку, годі вже нам сердитись — може, я винний трохи, може...

— Е, що там згадувати! — міцно стискаючи йому руку, радо сказав Грицько, — що було, те минулося...

— Але ж, батьку, признайся, — осміхаючись казав Андрій, — таки гарна була капосна циганка, коли задурила голову навіть старому Тарасові Бульбі!..

Перед хлопцями зринула постать чорноокої, веселої дівчинки, що ясною зіркою пройшла на фоні їх школярського життя, і колишні вороги глянули один одному в вічі й засміялися.

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

Частина перша

В БУР'ЯНАХ

Та поклонися тим нашим бур'янам...

З Шевченкового листа

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в не нашій, далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, заневолений двома неволями. Одна неволя панська, а друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — наказано, ходили німі...

* * *

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової, героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки

Вітер з степовими могилами шепотіли ночами: гай-гай...
умер прекрасний край...

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки...
Україна — це марні, обшарпані, голодні люди... Ідуть на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна — це царське та панське безмежне свавілля... Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі належить невиданому у всі часи по всьому світі її огненному поетові.

Легендарному поетові казкового краю...

Великому борцеві за волю свого краю, свого люду, за безмежно широку волю на всьому світі поневолених народів.

За всіх поневолених, близьких і далеких...

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної ночі, перед світом в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилась нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець — Т а р а с Ш е в ч е н к о.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, вирощи, розповідала, кажуть, так. Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квилило сердито і нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку і полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою.

І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той невідомий пронизливий деручий крик, розмова у батька з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке?

— Прокинулась? — одказала баба.— Буде тобі забавка — будеш мати кого глядіти...— Пояснює: — Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче — буде за няньку.

«Еге! — догадалась Катря,— це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгада-ла. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде — така й буде, ми не обміняємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кождий день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить: — Григор — на тік молотить, Катря — до пані прясти (мати — теж Катря). Зараз, бо світає!

Панський десятник.

— Сьогодні у мене свято — сина бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті,— одгукується з хати Григор.

— Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим.— Знову залящало в двері.— Зараз! — Кусок хліба з столу — в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: «Кат би тебе попостукав».

Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі.

Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко,— гріх! Може, доля якраз талан твоїй дитині готує...— додала таємниче.

— Нам усім — один талан — і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо.— Закашляла.

— А ти не клич на дитину недолю та ось послухай, що я тобі буду казати,— промовила баба таємниче. Далі почала розказувати:

— У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку і замовкла.

Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре, спи! — Далі мати й стогнать перестала: — І що ж ви, бабусю, побачили?

Баба стишила голос:

— А побачила я — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик, стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та з царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони боже, пани — і вирости не дадуть — із світа зживуть.

Далі до дівчинки:

— Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулась, що спить.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині, Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами; сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою, по кутку носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня,— про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок, спзирає синє небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається,— хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів. А тим часом тут ж поблизу блукає в бур'яні і дитяче лихо, хрюкає, хрумає спориш. Висунулась, зарохкала, бочком наближається до хлопця. Дивиться хижими, червоними брудними очима. Хто зміряє горе маленького серця: у плач, у крик! — ніхто не бачить і не чує, мов опинився у лісових нетрях із брудним, диким звіром один на один. Не чекай допомоги. І малий одразу замовкає, брівки нахмурились, в очицях мов сонячні іскри заграли, засвітився гордий блиск людини, ромашкою б'є тварину по пискові: «Чу-чу.

свиня!» Лукава тварина не виносить блиску розумних очей, злякано обходить, починає щипати моріжок, мов і не вона. Минає час, знову западає зневір'я в дитяче серце — починає плакати, знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця. Знову змовкає плач: «Чу-чу, свиня!» Довго тягнеться ся дитяча мука, і ніхто того не бачить і не чує. Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показала череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руці.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати саму дитину на улиці. Не в перший раз.

— Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина із звірячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне і погрожуючи комусь головою. Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Що? Що, мій цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, погана паця. Ти нащо лякала нашого Тарасика? Іди собі геть, погана паця. А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля.— Пішла з дитиною за село, сіла коло гамазеї на рундук, виглядають. Видно ставок, як кусок полотна прослатий. Над ставком — верби аж до води попускали віти, а за вербами ховається сонце, велике, червоне, сміється із-за гілля. Катря гомонить до малого безперестанку:

— Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику,— починає сама наспівувати:

А вже сонечко за вербами,
Пусти нас, пане, хоч із ребрами.

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як, буває, мама — одкриє очі: ку-ку! Знову закриє — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

От тільки біда, що на світі є ще паця... Ну, та ми їй!..

І дитина свариться переможно ручицею: ну-ну-ну!..

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

— Світ не родив такого волоцюги! — скаржитья мати.— Ото небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий

день. А вскочить у хату, за кусок хліба — і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як линок у воду.

* * *

Раз було так.

Невесела у Шевченка зимою та восени хата — стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть, в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигинались, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами. А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата, як хата — суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце. Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вечір. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх, як обілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря — морений батько свариться, мати, заклопотана, зажурена, марна, їсть, як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам це такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати. Розповідає. — Зранку як пішло, то оце і досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько.

Катерина враз опустила униз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, заснув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає

звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець? Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із сапами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині,— не слухаючи сусідових балачок, тихо, з нудьгою казала мати.— Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

А вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають.
А попереду отаман
У сопілочку грає.

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

В селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга! — Всі повернулись в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як голівешка, а на тій голівешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту.

Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

— Був у полі, та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привів додому?

— Чумаки!

— Хто? — Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: «Куди ідеш? Мандруєш?» А я кажу — в Керелівку! А вони й кажуть: «Це ти ідеш у Моринці, а в Керелівку треба назад. Сідай, каже, з нами, ми довеземо». Та й посадив мене на віз. І дав мені батіг волів поганяти...»

— Бачили такого! Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Керелівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обізвався і сусід. — Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько. Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає? Наче три дні не їв. — Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він

туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам тее бачив. Ой, Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде,— промовив сусід.

— Що вийде? — жартом обізвався батько,— розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?..

Починалася знову розмова про славетного розбійника, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затишало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидає, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

IV

І знову минає рік...

Не любив хлопець сидіти в темній хаті, не любив сумних розмов про злидні, про горе. Все, було, тікає з хати до сонця, на просторе. Одначе минути того не можна. Зберуться часом куткові молодичі та баби, посідають на призьбі, почнуть гомоніти. Сяде тут ж, коло матері, бігаючи натовившись, хлопчик, притулиться, слухає. Чого-чого тільки він не наслухається — все про тих же панів та їх економів: і як людей били — кого різками, кого канчуками, і як продавали людей, за собак міняли, засилали в Сибір, в москалі голили. А як почнуть про тяжку роботу, про неволю, про злидні... Ясний надворі день. Ясно сонце світить, небо безкрайне та синє, кує зозуля в лузі, а як усього того наслухається,— то й день йому стемніє, отьмариться сонце, і дерево зажуриється — осмутніє... Аж раптом заграє в ньому якась

радісна сила, буйна й непокірна. Зірве хлопця із призьби, і помчить він круг майдану жеребчиком, іржучи й фицаючись... І весь сум з хлопця як вода змила. Оксано! Далі біжить до сусідиного двору, од воріт якого летить йому назустріч, радісно розставивши руки, вірний і постійний товариш хлопців, кучерявенька кароока Оксана. Летить назустріч, радіє, хвастає:

— Ба, глянь, Тарасе, що в мене є? — показує крамну, безносу куклу, що тітка принесла їй з панського двору.— Це моя дитина, а ти будеш кум.

* * *

А на другий день в бур'яні Шевченко будує з булиги та коров'яків курінь. Збудував курінь, заплів його ромашками та глухою м'ятою, обполов кругом садок, поробив у ньому стежечки, посипав жовтим пісочком. Далі порозставляв у курені черепочки, скляночки з пасльоном та калачами, сів, дожидає гостей. А гість не за горами — за бур'яном на колодці сидить Оксана в довгій материній корсетці, з безносою «дитиною» на руках. Діждалась, коли її гукнув господар, запишалась, хусткою накрила сонне личко «дитині», пішла до куреня. Незабаром гості починають гостювати. «А випийте ще, кумо!» — «Не можу! Не можу, хіба трішечки! Ой, яка пекуча!» — «Закусіть, кумо, чим бог послав». Беруть із порожніх черепків, як із мисок, махають руками, плямкають губами, ніби п'ють і їдять. Планово, церемонно. Далі заводять злободенну розмову:

— Як у вас в полі і в городі, кумасю? Чи обсіялись, чи обсадились?

— Де ви бачили, куме! Ще й не починала. За тією клятою панською роботою світу не видно, вгору нема коли глянути. Чи скоро вже тая воля буде? Ви не чули, куме? — Стиха: — Ви не чули — кажуть, у Шандри яконома вбили?

Тут із бур'янів виглянуло зо три червоних од хвилювання й цікавості дитячі завожені личка; уважні, таємничі. Радісний вигук:

— Ось де вони! — І раптом гуртовий, добре зорганізований спів чи декламація:

Молодий — молода,
Як собака руда!

У дбайливого господаря є запас і про цих гостей: вхопив у кутку куреня в обидві жмені печиння, нагнав непроханих геть за бур'яни.

А матерям під хатою все видно і все чути.

— От здружили — і водою не розіллеш.

— Де ви бачили там — без Тараса і дихнути не може. Тільки прокинеться, не їсть, не п'є, зразу біжить на улицу. З язика в неї не зіходить Тарас.

— Мо', колись справді сватами будемо.

— Рано загадувати. Хай ростуть здорові.

Гукає:

— Оксано! Оксано! А йди, дочко, вечеряти.

Оксана:

— Дожидай, Тарасе, я зараз прийду.

Хлопець у бур'яні сам. Вже вечір, а йти небезпечно: розваллять «вороги» хатину.

Дожидає. Видно ставок. Із-за верб стиха вліз у воду місяць, почав полоскатись. Як запізнілий косар з пильного поля...

Було стемніло, знову видніє. Із-за чиєїсь клуні визирає повний місяць. Вибравсь вище, мов підпалив бур'яни — засяяли. Світиться, як гадючі очі, люта кропива, синім полум'ям палає гіркий полин, зелено висвічує запінена, скажена блекота. Високі будяки, як злодії, з кіллям... Страшно й цікаво... А що тут діється пізньої ночі? От би заночувати тут, коли б не гримали дома. Кулак під голову, ліг: «Я трошки». «Тарасе! Тарасе!» — і чує

й не чує... Може, причувається? Може, за годину, може, за мить — над головою шелест: Оксана?

Сердито й лагідно:

— Ось де він, заволока! Ану, вставай та зараз до хати! — Катря.

v

А святами — до діда. А тоді — до Оксани.

У старого Івана Шевченка, Тарасового діда, святами завжди повно людей у хаті: дід Іван грамотний, і в нього є велика книжка про святих мучеників. Дід Іван надіває олив'яні окуляри і починає повагом вчитувати про великі муки святої Варвари. Хто з бабів слухає, хто куняє, чоловіки дмуть люльки. Хтось дуже томлений за тиждень раз по раз хропе й кидається. Винувато озирється: «Ото, господи». Вікна й двері посдчинені, і знадвору чути веселий гомін на улиці. Тяжка й гірка була та панська неволя, та не тільки ж те й робити людям, що плакати та журитись. Часом і співають, і жартують, і потанцюють, а надто молодь. Бо то треба було б умерти, щоб усе тужити, а народу — сила, не вмирати ж усім. Чути у вікно — на улиці регіт, раз за разом поривами. Дедалі дужче.

— Це, мабуть, притисся Перебендя з кобзою, піти послухати, що там вигадує старий дурень.

Кидає набік мінею, виходить із хати, за ним, як курчата за маткою, чередою гості. Посеред майдану — гурт людей, старі, діти, молодь, обступили кругом старця — то німа тиша, то шалений регіт. Ближче — чути тихий глухий старечий голос сипав якісь немічні жарти. Ще ближче — чути тихий веселий шум струн на кобзі, як живий вітер. Додає словами, аж гуцається:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер.

Кінчив, витирає піт полою.

— Бач, старе луб'я, якої затинає! А вмирать! — хтось із старших в жарт докоряє старого. Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводиря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурих брови, по-новому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос. Урочисто, як святе письмо:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року
Прийшов указ од цариці Катерини
З Петербурга-города...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Презирались, смутно хитали головами — багато з старшого віку людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина ту волю козачу, Запорозькую преславну Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і пововчому загорались очі. Зразу одчувалось, що тут під кріпацькими ланцюгами буяє сила — велика, могутча, що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство рознесе, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру, як моря, а панів тих — жменя. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки зараз — цить...

Між старими тут ж вертяться діти, намагаючись угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте і в нього ворушилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце.

Вирядили кобзаря, погомоніли, почали розіходитися. Вертається до своєї хати і дід Іван з своїми гостями. Сідає, зітхнувши, за стіл дочитувати пекельні муки святої Варвари, Євстафія Плакиди. Цікаве життя, аж дух захоплювало. Тільки не ті вже думки в слухачів — видно по гарячих очах. Ще цікавіше. Сидять, як у якомусь сні. Хтось мимохіть перебиває читання.

— Що правда, то правда — мучили й тоді добре, тільки усе ж, мабуть, на палі не садовили.

— Не додумались,— одкашлянувшись, додав, мов прокидаючись од сну, хтось другий і засміявся.

— Або, кажуть, пекло! — раптом, одсунувши убік книжку, міняє тон сам читач. Святобливий вираз — як вітром здуло з його обличчя. Мов і не він.

Не на тім світі, на цім розвели його пани над нашими душами. Пан — гірше чорта, той не видумає на людину такої муки, як пан. Ну, вже як і їх попадуть у руки — не помилують. Народ терпить, а як терпець увірветься — хай тоді не просять — не помилують.

Раптом слухачі мов ожили, очі в усіх заграли. Один за другим:

— Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину!

— Еге, про Залізняка та Гонту!

— Про гайдамаків, ви ж, кажуть, теж були в гайдамаках.

Дід замріяно:

— Еге ж! Гайдамаки! То були люди! — одсунувся далі од книжки, тряхнув чубом.

Каже:

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи,—
Будем драти, пани-брати,
З китайки онучі.

І святе письмо лежить забуте, дід починає розповідати про ті часи, коли гайдамаки панів різали та палили, як ножі святили, як вирізували Умань. Слухали сусіди, німіли од жаху, чуб здіймався вгору.

А то чиї там оченята горять у кутку на припічку, як іскри? І не дише.

— Тарасику, і ти тут? Іди, сину, надвір гуляти, чого ти між старих затесався? Тобі ще рано таке слухати.

Тарас крутить головою: «Не хочу!»

Дід:

— Хай слухає, виросте — своїм розкаже дітям та онукам.

І не виходить до самого вечора.

А вночі не спить, ворочається.

Мати:

— Чого не спиш, Тарасе?

— Мамо, гляньте: ніби щось горить у панських будинках?

Мати злякано до вікна:

— Де? Вигадуєш, нічого там не горить. То місяць... що це тобі в голову зайшло? Спи!

Перегодя знову:

— Мамо, а де тепер живуть гайдамаки?

— Які там гайдамаки? Наслухався, що старі говорять, а тоді щось йому увижається, не спить! Це, мабуть, ходив сьогодні до діда? Еге ж — ходив?

— До діда...

— Я ж так і знала. То ж дід тебе розказує, що давно колись було, не тепер. Тепер гайдамаків уже немає. Повловили та повбивали. Спи.

А на ранок в хлопця з насоняшничини рушниця за плечима, в руках загнута з лозини шабля. Ходить у бур'яні, рубає панам мечем голови з плечей. Підійде до коров'яка: «Ти пан Дашкевич?» — «Я! Прости! Не буду!» Летить голова з пліч. До другого: «Ти пан Висоцький?..» — летить голова. Стоїть будяк, чорний, аж світ отьмарює. «А це буде їх цар». До нього: «Проси! Не хочеш?» — і царева злетіла з пліч голова, як галка. Біжить Оксанка, умита, чепурненька.

— Тарасе, що ти робиш?

— Який я Тарас? Я — гайдамака!

— Що ж ти тут робиш?

— Не заважай! Бач — панам голови рубаю.

— І я! І я!

— Ну, добре, хай і ти будеш гайдамачка. На рушницю, стріляй.— Бере, цілиться в будяк.

— Бу-бух!

— Трах! бах! рубай! бий!

В бур'яні закипіла війна — тихий відгук далекої гайдамаччини.

— Оксаночко, я розкажу тобі казку.

* * *

Звенигородщина — співучий куток України, в ньому Кирилівка не останнє в цьому село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями. Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, [співав], тітка — про сербина, що намовив дурну дівку отруїти брата. Обіщався сватать, а як отруїла, заспівав їй іншої:

Як же тепер тебе сватать,
Що ти тепер гірше ката,
Що ти тепер гірше ката,—
Отруїла свого брата...

Сестра Катря — на городі од початку до краю виспіває легенду про брата та сестру, що звінчалися, не впізнавши одне одного, потім вирости цвітами:

Підем, сестро, горами,
Розвіємось цвітами.
Ой ти зійдеш — синій цвіт,
А я зійду — жовтий цвіт...
Будуть люди цвіти рвать,
Будуть з нас гріхи знімать.

Прийде вечір — всі улиці в селі аж гудуть піснями: на одній — про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала, на другій — про те, як підмовляють козаки з собою дівку, десь ще на одному — не то співають, не то вичитують тягучим голосом — сім загадок. Ранком вийдеш за

село. Там, вибираючи коноплі, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що заклала невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала.
До білого світу тополею стала...

Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля — ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку — всяких... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять — з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть.

А часом коло воріт заведуть з Катрею, — обое голосні — луна на все село іде:

Іще сонце не заходило,
Наступила темнота...

Ішов якось дяк од титаря, косоокий, величєнний, старі люди казали — на запорожця скидається, спинився, слухає:

— Що воно ото за підголоска виводить, не розбереш — хлопець чи дівчина? — питає людей, що сидять на призьбі.

— То так виводить мій Тарас, — обіззався Григор Шевченко, що сидів у гурті. — Малий, ще оченашу не знає, а до пісень, як старий.

— Добрий співака вийшов би. Хоч би й до архирейського хору, — гомонить до людей дяк. — Треба вже, щоб до школи послали хлопця, а не на улицю.

— Та це ж думка на цю зиму прохати вас, пане дяче... Він уже охотиться до книжки і до школи. Другі

діти не хочуть, плачуть, а він уже набрид мені, щоб одвів у школу.

— А скільки йому на роки?

— Уже дев'ятий.

— Ого! Пора. Вже давно слід було посилати.

* * *

А восени сидить Тарас за граматкою між школярами в дяковій хаті, ляскає указкою то одного, то другого, коли одвернеться дяк. Лобатий, чуб білий, як пшениця, кучмою, лице смагляве, вилискує, як чобіт, а очі ясні та сині, як на росі льон. В школі тільки його й чути. Стрінувся якимось на хрестинах із дяком Тарасів батько.

— А як там, пане дяче, мій Тарас?

— І не приведи господи, що за гайдамака росте. Часинки не посидить тихо. Уже йому й достається од мене — не помагає. Нащо краще: кладу під різки, а він просить: звеліть придержати мене, а то, їй-богу, не влежу.

— Та він у нас і не такий уже розбіяка, як його уславили: як до нього добре — він удвічі добрий. Тонкослізий — що жалісне почує, зараз плакати. Ну й упертий, нема чого ховати, як стане коли на своєму, як тур. Ну, а як йому грамота, пане дяче?

— Грамота йому — в руку. Пам'ять добра. Коли б смирніший — кращого б і не треба.

— Та й я так гадаю, що грамоту він поборе: грамота ведеться в нашому роду. Що з нього буде, пане дяче?

— А що ж із нього буде: попа не вийде, а паламар вийде добрий. Щось вийде, а що — буде видно колись. Побачимо, який він буде в письмі.

* * *

Нудна була наука в тодішніх школах, нудна і тяжка, учили з-під різок, по церковних книжках, старим, дов-

гим способом: буки-аз-ба. Проте малий Шевченко брався і до цієї науки охоче. Він одчував інстинктом, що за цією дяківською безтолковою школою десь далі ховається справжня наука — ясна, радісна... і цей чарівний світ, мов магнетом, тягнув до себе крізь убогі ґрати дяківської школи. Цікавіша для учнів ставала наука, коли після часословця і псалтиря в школі починали учити «скоропису» — писанню. «У сусіда хата біла», — напише дяк на таблиці, — переписуй! Було чисте свято. Для школяра Шевченка після довгої і нудної церковщини це була справжня утіха. Папір був тоді дорогий, а кріпаки бідні, отже, грамотіям залишались для науки стіни, ворота, двері для шкільного писання.

Одного разу, прибираючи дякову «світлицю», Тарас набачив у дяка грубий зшиток синього паперу. Ще раніш хлопець помітив, як дяк щось у нього вписував. Школяр почав розглядати написані рукою дяка псалми, щедрівки, пісні, вірші... Сидів над ними хлопець, мов прикипів, поки почув, як грюкав дверима дяк. З нього школяру здаля одкривалась таємниця, як творяться на світі книжки. До жаги забажалось школяреві зробити самому таку книжечку, обмалювати візерунками і вписувать в неї ті пісні та вірші, що йому припали до вподоби. Це був перший прихований потяг до словесної творчості, що в першій своїй стадії заміняється копіюванням і вибором чужих творів... Потяг непереможний, жагучий... Хлопцеві мріялась, навіть снилась мальована, позолочена книжка, у яку він по своїй вподобі уписував вірші. Коли ж мрію захотів реалізувати, довелось дечим поступитися. Ось чим. Справді, де того взяти золоченого паперу? Була б добра книжечка і з абиякого, та й того де візьмеш? Прохав дома — не дають, мати захворіла, лежить, кажуть, зажди, коли намолотимо хліба, то повеземо до Буслав'я, продамо. Дожидай, коли то буде, а тут — нетерплячка жити не дає. Аж помарнів. Ходить з потуманеними очима, і одна в нього

думка — де б узяти тих кілька копійок, хоч не набагато, хоч на один аркуш... Згорнув би його вшістнадцятеро, і була б хоч невелика, а все ж книжечка. І раптово йому пригадалися в суднику за мискою дякові мідяки. Аж жарко стало. «Красти?! Ніколи в світі! Що це я?» А йому ніби хто нашіптував: ну то що, як красти,— зате буде книжечка, бо інакше де ж дістанеш? «Ні, ні, я не хочу!» — крутив головою і махав руками хлопець. Але якась груба сила захопила хлопця і, як руками, турляла на крадіжку, і не було сили в малого змагатися.

І ноги тремтіли, і серце билосся, як не вискочило, як ліз малий Шевченко до дяка у вікно, як той пішов до вечерні. Лице горіло од сорому. Ніби хто кресав його по щоках, по плечах, по руках. «Злодій! Злодій! — докоряв він себе.— Ось зараз упіймають, поведуть до розправи». І все навкруги, здавалось, гукало: «Злодій! Злодій! Схаменися, що це ти робиш!» Проте невблаганна, деспотична сила одчинила сміливо вікно і швидко й рішуче пхала його в хату. «Дарма! Хай і злодій, а книжечка буде-таки!» Мов у сні все те діялось... Добре опам'ятався тільки тоді, як, щасливий і радісний, сидів з маленькою книжечкою в бур'яні, виспівуючи і вписуючи в неї слова колядки:

Шедше тріє царі
Ко Христу со дари,—
Ірод їх пригласі,
Куда ідуть іспросі...

Про свою крадіжку навіть забув... Одмучився — є за що!

Згадав він про неї через довгі роки, пробуваючи в неволі. Згадав і зворушливо каявся перед всім світом, смутним жартом запевняючи, що це все життя карає його лихо за того п'ятака, що вкрав він на мережану книжечку у дяка...

Скоро мова мовиться, та не скоро діло робиться.

Який не був радісний світ хлопцеві, як не тікав він од тих злиднів, що завжди сиділи в рідній хаті, як він не одмахувався рукою од того суму, що лежав над людьми, одначе дедалі і йому часом тьмарився світ.

Перше горе, що отруїло хлопцеве серце,— злидні та праця матір поклали в домовину. Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті. Батько женився вдруге, взявши вдову теж із дітьми. В хаті почалися сварки, бійки, докори, плач — пекло, що завжди буває в хаті, де повно зведенят. Мачуха пильнує своїх, батько часом оступиться за своїх — сварка готова. Так-сяк жилось, поки живий був батько. Але ось застудився він у дорозі, помер слідом за матір'ю — сиротам не стало життя в своїй хаті. Найбільше перепадало Тарасові, як найстаршому, до того упертому, правдивому і гарячому перепадало найбільше. У хаті якось трапилась крадіжка — в перехожого москаля вкрадено було 45 копійок грошей. Мачуха напалася на Тараса. Сама вона не могла справитися з хлопцем — попрохала одного з діверів. Довідавшись про це, Тарас утік з дому. Днів зо три ховався він, ночуючи по тих же густих бур'янах під зорями, читав вірші в своїй книжечці, малював у ній квіти й дерева, поки його одного разу не накрили там мачуха з дядьком.

Пригрівало вранішнє сонце, обіщаючи рівний, гарячий травневий день. Майдани пахли розпареними бур'янами, городи буяли зеленою городиною, як море! На городі підгортала картоплю з небогою тітка. Раптом ясний ранок пронизав дитячий розпачливий, обурений лемент.

— Тітко, що воно за крик? — турботно прислухалась Оксана, кинувши сапувати.

Тітка-молодиця сперлася на сапу, слухає.

— Комусь дають порки!

— Чуєте? — обізвалась за тином на улиці сусідка.— Це знову катують того безталанного Тараса. Впіймали сонного.

— Хто? За що? — захвилювалась Оксана.

— Та все ж за ті гроші, що вкрадено було у москаля. Уже йому і гроші ті вернули — продала мачуха хустку покійниці Катерини, і москаля того немає, а вона, відьма, і досі мучить того нещасного хлопця. Сама вже не подужа, так вона гукнула свого дівера Павла. Там, кажуть, катюга, що його й світ такого не бачив. То катував своїх дітей, а тепер за братових сиріт узявся. Впіймали хлопця, втягли в сіни та й чинять той глум. Та ще, може, й не він брав.

— Брехня,— гаряче обізвалась Оксана.— Казали ж, що то не він гроші ті вкрав. Діти бачили на улиці у мачушиного Степана.

— Якби то мати або батько, то, може б, знайшли правду, а то сирота. Хоч і не він, то кажуть — він!..

Лемент то затихав, то лунав дужче. Долітали якісь нерозбірливі слова. Всі одразу почули, вірніше, вгадали крик: «Рятуйте, вони мене закатують!» Крик гострий, вимогливий. Раптом у Оксани лице стало як піон, очі заіскрились. Крикнула:

— Тітко, біжіть обороніть.

Молодиці презирнулись:

— А й справді! Як сирота, то вже його і замучити можна? Ходімо, Химо!

Незабаром на увесь куток задзвеніло два дружні голоси, сиплячи словами, як каміннями:

— Хто ви йому такі, що взялися мордувати хлопця,— батьки чи судді? Раді, що нікому заступитись за сироту, то таке — хоч і каліч дитину! На громаді треба сказати про це.

Лемент у сінях сирітської хати замовк, і на вулицю вискочив хлопець — Тарас Шевченко: лице в потьоках і в болоті, червоне, як жар, гнівне, залиті сльозами очі мигтять блискавицями, чуб скуйовджений. Кричить, без міри обурений, ридаючи, давлячись сльозами, охриплим голосом:

— Це такий дядько? Це — рідний? Спалить такого дядька, щоб з душею згорів!..

З сіней загомонів щось наставничий, богобоязний голос, у відповідь на який ще гостріше залунав Тарасів голос:

— І спалю! Хату й клуню — все спалю! А за що, по якому праву ви мордували мене?.. Не дядько ви мені, а кат!.. Не лякайте, не боюся...

Одійшов, сів, схлипуючи, на колодці, що лежала під лісою в бур'яні.

Сонце мовчки почало гріти його, розправляти нахмурені брови, сльози в очах сушити... Ласкаво, без слів.

Гнів минав, на велике чоло спливала глибока задума...

І після цього Тарас кинув рідну хату. За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати і сестри, всі — хто куди, у найми.

Тараса непереможно тягнула до себе все тая ж обшарпана каліка-школа, яка мала над ним якусь магічну силу, отож узяв він свій каламар, та липову таблицю, та крейду, — пішов до школи прохатися разом і за школяра, і за діда-сторожа, який мав слугувати і школярам, і їх учителям-дякові. Дяка-запорожця вже в школі не було, прислано з города другого, Бугорського, молодого, більш ученого, але лютого, гірше звіра, і п'яницю такого, якого, казали, світ не бачив. Він був самотній, і служника йому треба було дуже, тому на Шевченкове прохання він погодився охоче. Далі казка стає ще сумніша. Почалося не життя Тарасові, а мука. Завжди голодний, у немитій сорочці, в драній довгій батьковій свиті. що

одна залишилась йому після батька в спадщину. Кажали, що, вмираючи, батько казав, що з Тараса буде велика людина або велике ледащо — тому спадщина йому не допоможе... Босий і простоволосий зимою і літом... Дяк не дуже піклувався за свого учня-наймита, та й сам він, правду кажучи, жив мало чим краще од свого наймита... Тільки й того, що нап'ється за свій дохід, а проспиться, не то похмелитися — пообідать нема чого. Тоді він ганяв свого учня попідвіконню з мішком жебрачити, часом і сам із ним ходив, виспівуючи попідвіконню божественні вірші... А то посилав красти огірки в городах, яблука в садах, а то й курку десь у глухому кутку. А за невдачу серце зривав завжди на наймиті. Дня того не було, щоб не давав чубровки або ляща. Терпів усе хлопець, зціплюючи зуби: «Дарма, він учитель, я школяр — так давно повелося і тепер ведеться... А все ж таки я в школі...» По селу пройшла про хлопця недобра слава: «ледащо...» Здушить у собі сльози — «нехай... А школи я не кину. Хоч дякову якусь книжку почитаю, хоч послухаю п'яних дяків розмову, що між п'яним базіканням часом почувеш і щось цікаве од них. Ні, буду терпіти, поки терпиться...» Таке було життя Тарасове. Так усі й казали: «собаче»...

Тільки що ж то, бувало, сяє, як золото, у цього жебрака-хлопця, як іноді загадається він, коли в темному кутку без світла? Може, як той казковий дурник, він виймає погратися і розгортає з ганчірочки чарівний золотий з діамантами перстень? Ні, то так сяють замріяні очі у хлопця після того, як часом зустрінеться у селі з тією кучерявою Оксанкою, що колись приходила до нього гуляти в бур'яни. Оксана росла дівчина кароока, віїста, струнка, як очеретина. То весела, сміхотлива, а то осмутніє... То, було, підростаючи, почала його соромитись, одвертатися, зустрічаючись, а тепер знову дивиться смутними й пильними очима. Часом обізветься словом: «А ти, Тарасе, все учишся в школі?» — «Учуся,

бодай я вже так не діждав учитись! Учусь і буду вчитись». — «Учись, кажуть, з тебе будуть люди». Гляне на босі ноги у виразках, зітхне: «Коли вже тобі твій дяк чоботи пошиє, бодай уже йому те да се!» Пригріє тими карими очима, осяє осмішкою, піде. І сирота Шевченко кілька днів носить у чорній сорочці під нестриженим білим чубом — нестриженим і нечесаним — два блискучих діаманти.

Отож вони так і сяють у темному кутку.

* * *

Була панська неволя, проте не тільки те й робили люди, що плакали та журились. Було чути і пісні, і жарт, і веселий гомін — людей сила-силенна, не вмирати ж усім. А як почнуть говорити про панів, про бунти, або хто старіший почне згадувати про Гонту та Залізняка та про гайдамаків, зразу одчувається, що тут у панських ланцюгах закована сила, величезна, могутня, що її не задушиш, що хай трохи напнеться, то й ланцюги ті розірве, і панство те розвіє, рознесе, як порох. Не журиться, не плакати їм треба, а тільки зрозуміти й потягнути в один гуж. Панів тих жменя, а того люду, як моря. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки поки що — цити... А тим часом топили свою неволю хто в тяжкій праці, хто в горілці.

Посеред села на горі майдан, на майдані дерев'яна церковця, обнесена зелено-мальованим штахетом. Мимо церкви — великий курний шлях, з другого боку шляху «пустиня», поросла бур'янами, на краю бур'янів необгороджена хата. Полупана, хтозна-коли мазана, вікна побиті, коло вікон напівзсохла, калікувата, одним одна вишня, шляховим припала пилом. Над похиленими дверима дерев'яна напівзмита дощами й негодами табличка: «Керелівська церковна школа». Проте, незважаючи на сумний вигляд, школа другий день гуде на все село гульбищем: співи, гуслі, танки, аж земля од них стогне

і бряжчать вікна. Люди тільки посміхаються в селі та кивають бровою на школу: дяки п'янствують...

Одразу двері на вулицю одчинилися, і з сіней вийшов білоголовий хлопець — лице засмажене, темне, як мусянжеве, а очі голубі та ясні, мов аж сміються... Мов шматочки ранішнього неба. Хлопець без шапки і босий. Під пахвою зелена гранена сулія, на долоні — мідні гроші, які він уважно рахував другою рукою. Полічивши гроші, хлопець калоші закачав і вистрибом подався з гори в яр, де попід вербами була вбита стежка, що вела на другу гору. На тій горі ще здалека було видно корчму з веселими, як у п'яної жінки оч[і, вікнами]¹.

Шинкарка Параска, висока, гарна молодиця, одіта в святкове серед будня, намірила хлопцеві горілки і почала розпитувати, нащо горілка. Хоче дяк ік менинам настояти на полині. П'ятнадцятого менини.

— Хто буде на менинах?

Хлопець почав розповідати, хто, на його думку, буде в дяка в гостях.

— Коли вже тобі твій дяк чоботи пошиє? — промовила шинкарка, глянувши на босі, збиті ноги у хлопця.

Той усміхнувся:

— Тоді, тьотю, як у спасівку соловейко заспіває.

Далі розповідає:

— Збираюсь я на ті чоботи, як убогий на кисіль. Халяви маю од старих чобіт, переда дядько Микита Маломуж подарував, як я читав псалтира, на останнє збираю гроші, що перепадає мені за те, що читаю псалтир над мертвими.

— А багато перепадає?

— Де там — десята копійка, а останнє забирає дяк, бо це його дохід...

— Гірке, Тарасе, твоє панування, краще б до людей ішов у найми.

¹ В автографі помилково — «як у п'яної жінки, очима».

Хлопець зітхнув, хотів щось сказати, далі махнув тільки рукою і пішов. Вийшовши з шинку, став, загадався: чи зайти, чи ні? Може, краще до когось другого? Блиснули привітні очі. «Зайду!» І повернув од шинку туди, де стояла нова хата з гарним садком.

— А-а! Тарасе Григоровичу! — обізвався до нього ще молодий господар хати.— Ну, що будеш казати, пане піддячий?

Озираючи всі кутки кімнати, хлопець в той час казав:

— Прохав пан дяк, щоб або продали або так дали сала та огірків.

— За гроші чи в борг?

— В борг!

— То скажи ж своєму дякові, нехай спершу сплатить за ковбасу, що брав на тому тижні.

Тарас осміхнувся: видно, він сам не йняв віри, щоб йому дали в набір. Тим часом в хату вбігла, цікавими карими очима озираючись, Оксана, смуглява, весела.

— Ач — то не докликешся в хату, а то побачила, що жених у хаті, то де й узялася,— не то пожартував, не то поглузував батько.

— Який жених? На чорта він мені,— сердито одказала дівчина,— абищо вигадать.

— А чим не жених? Подивилась би на нього,— дядько одступив, ніби милуючись на хлопця.

Вигляд справді був у Тараса не женихівський: нестрижена біла кучма, чорна сорочка, латані білі штани. А замість чобіт — болото на ногах по самі заковані коліна.

А ноги... Зразу не розбереш, що в болоті, ніби в чоботях.

— Знаєш, Тарасе, що я тобі пораджу. Сліпий лірник із Сміли [?] шукає поводиря: якраз робота по тобі. Хоч не в'їжно, так уліжно. Та й псалми співати ти майстер.

Шевченко одчув образу, почервонів, опустив очі.

— Це ви, тату, дурне вигадуете,— оступилась Оксана,— що це він — ні до чого більш не здатний, що ви його в старці посилаєте?

Батько сердито зиркнув на Оксану:

— Я знаю, що кажу! Отож мовчи краще.— І, звертаючись знов до Тараса, спитав:

— Чи правду кажуть, що ви з своїм паном дяком у Мيني кури покрали?

— Хто вам казав?! — раптом загорівшись, промовив Тарас.

— Люди казали,— невиразно проказав дядько.

Оксана глянула злякано й суворо на хлопця, теж почервоніла і, взявши щось у запічку, вийшла. Господар більше не обзивався до Тараса. Тарас трохи постояв, ніяково попрощавшись, пішов із хати.

— Так і скажи своєму дякові! — услід почув він глузливий голос.

Казали, люди з нього будуть. Які люди? Як зародився ледащом, так і помре ним. Ще стало гірше на душі в Тараса. То хоч думка була радісна про Оксану, а тепер і Оксана на нього.

— І чого мене понесло сюди, дурний! — Вертався яром помалу, задуманий.— Що ж — вона мені не пара.

Сів під вербою, як не плаче. Аж чує, щось недалеко тихо співає. Озирнувся, на тому боці потічка коло криниці стоять чийсь відра. А далі зоглядів — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою. Стоїть, зіпершись спиною на стовбур, мабуть, вичікуючи, поки після дощу вода в криниці вщолочає... Дівчина співала стиха та виразно про того сироту-наймита, що не має в світі роду.

У Тараса були пісні, як у кого коханки: завжди не одна, то друга бринить у грудях. Почує де-небудь, зразу запам'ятає всю од краю до краю, носить з нею, виспіває — чи гуляє, чи робить що, поки інша пісня не закриє цієї. Пісня про сироту, що поневіряється в людях,

зразу сп'янила Тараса. Сам сирота, що зазнав уже людського глуму й потурання, він так і прикипів до місця, дослухаючись до кожного слова цієї пісні. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив Шевченко зуби, щоб не заплакати, та де вже там йому, малому, змагатися з тією могутчою і чарівною силою! Народна творча стихія вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіла ним, як вітер билиною...

Вислухав і запам'ятав усю пісню до словечка. І вже ні про що інше не думаючи, наспівуючи, спотикаючись й ковтаючи сльози, поспішав він додому, щоб швидше списати пісню в свою маленьку книжечку.

Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осмінешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах рясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, світилися, як із золота қовані, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух його мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті.

Рипнули вулишні в школі двері, і на поріг ізнову виїшов хлопець. Озирнувшись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою в бур'яни. Стежка була покручена, проте хлопець ішов повною ходою, пригинаючись і струшуючи собі на шию й голову запашну, уже нагріту росу. В гущавині лежало кілька потрухлих колодок. Қолись їх вивезли сюди на огорожі та так, мабуть, і забули. Хлопець підмостив трави, сів на колодці і почав розгортати свій зшиточок. В зшитку, розмірежані й розфарбовані візерунками, були списані пісні, щедрівки, псалми, що їх бачив він у синьому зшиткові у свого учителя й хазяїна — дяка.

Нова пісня, що почув він у яру од дівчини, незабаром була вже написана і обмальована. Тепер непереможно хотілось йому співати цієї пісні. Тут, наодинці, щоб ніхто не бачив його і не чув, стиха, щоб, крім його

самого, не було чути, він завів виспіваним, гнучким бархатовим дискантом:

Сирота втомився,
На тин похилився,—
Люди кажуть ще й говорять:
Сирота напився...

Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи: «Так, так... він упився... а «спитайте його, чи їв він що-небудь, чи пив... Спитайте...»

Не витримав — сльози бризнули з очей. Витираючи рукавом, крізь плач шепоче:

— Бодай ви довіку пили стільки, скільки він пив у той день, коли в нього не було й ріски в роті.— Витер сльози, видавив із носа. Чмихнув... Перегорнув сторінку. І знову завожений, заплаканий, вже забувши, на повний голос:

Сирота леда-а-що,
Не хоче роби-ить:
Ой, оддамо вражого сина
В москалі служи-и-и...

Не закінчивши, хлопець заридав — зарів, не стримуючись, на увесь голос. Приказував:

— Так його, так... де ж сироті дітись, куди прихилитись,— в москалі його! Шкода, що не можна сонця заступити, щоб не світило сироті, щоб сліз йому не сушило... Ой, люди, люди... Бодай вас...

Кінчав пісні і знову починав. І не було тому краю. Голос линув у яр і знову на гору і лунав по всьому селу.

— І що це воно співає так гарно та жалісно? — гомоніли жінки одна до другої, підсипаючи картоплю на городах.— Дівчина чи хлопець?

— Еге! Я давно вже слухаю, виводить, аж за душу бере...— голосно обізвалась до першої друга через три грядки.

— Це покійного Григора Шевченка хлопець, що в дяка.

— Которий? Отой головатий Тарас?

Десь через увесь город гукнула ще одна жінка:

— А ви ж думали хто? Отож забереться в бур'яни та й виспіває. А вже й не маленький.

— Це той, що в школі живе в дяка? Що так ото читає псалтиря, як щєбече пташка?

— Він же, він. Хлопець, може, й не дурний, та з дяком злигався. Чого там навчиться? Навчиться горілку пити.

— Та людям очі драти.

Жінки перегукувались через город, і гомін розходився на півсела. Вийшли люди з хат. Вийшла й Оксана.

А з гори, з бур'янів, линув той же голос, все більше доймаючи, більше жалю надаючи, ніби намагаючись мурри якісь розбить. Виспіває іншу пісню, що чув од баламута-дяка:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи, та гей!..

Шелеснули бур'яни, кашлянуло. Шевченко механічно сунув у кишеню книжечку. Повернув голову. Хто? Оксана! Винувата, задихана. Хлопцеві соромно за сльози, за співи — насупився, не витираючи довірливо сліз.

— Ти розсердився вже, Тарасе? Я, дурна, змолола щось, а потім самій стало сором. Як пішов, то мені так стало жаль, що нащо те я казала. А як почула, що ти співаєш, то ще стало жальчіше. Аж сюди оце прибігла.

Шевченко мовчав, не витираючи сліз.

— А я й не знала, що ти такий тонкослізий. Я думала, як гайдамака, то він і не плаче.

— Я не гайдамака,— тихо одповів хлопець.

— А хто ж?

— Старець! Піду в старці,— сердито одказав Шевченко, торкаючи дрантя на собі.

— Вигадай!

А в Шевченка вже в очах стояв лагідний, мрійний блиск.

— А що ж? Навчуся грати на кобзі та й буду ходять по селах, як Перебендя.

Оксана дедалі все більше дивувалась.

— Та хіба ж ти каліка? Перебендя сліпий, тому й ходять, а ти ж видющий. Це ти дуриш усе. Чудний ти часом буваєш, Тарасе.

Та Шевченко вже захопився цією думкою й імпровізував:

— А очі мені люди виб'ють, то й буду сліпий. Скажуть — нехай сироті сонце не...— Шевченко не доказав, захлипав.

Гаряче, як голубка крильцями, Оксана схопила руками за шию хлопця, вже готуючись сама заплакати.

— Тарасику! Нащо ж ти так кажеш? Це ти вигадуєш? Я не дам! Скажи! Ну, скажи, що ти вигадуєш, а то заплачу!

Тарас випручав із обіймів непокірну нестрижену голову.

— Виб'ють очі, щоб сироті сонце не світило. Всі одцураються од мене, покинуть... Кому потрібний сліпий неборак...

Дівчина закусила губу, в очах зразу повно стало сліз. Не втерпіла — заридала:

— Все одно я тебе не покину — буду за руку тебе, бідного, водити...

Обоє плакали в бур'яні: поет і його доля.

— Тарасе!

— Тарасе, чортів сину!

З хати вийшов дяк, простоволосий, червоний, в одній розірваній сорочці, і давненько гукав у бур'яни.

— Кому я кричу? Тарасе! — раптом на всю гортань гаркнув дяк.

Незабаром з бур'янів виходив насуплений, нахмурений, сердитий Тарас, одводячи вбік червоні заплакані очі. Здається, одразу закував себе в сталь: міцний, упертий.

— Чого? — сердито спитав він.

— Що, тобі нема чого робити, що ти виспіваєш по бур'янах? Я тобі ще вчора казав, щоб одніс мої чоботи до шевця. Ти одніс? Я тобі казав, щоб ти сходив до Коваленка. Ти ходив? Зажди! Куди ти? Туди після підеш, а зараз біжи до дяка в Лисянку.

— Чого? — блимнув знов очима поет.

— Будеш прохати на іменини і візьмеш цимбали.

— Як дасть. Той раз так струни порвали.

— Дасть, я прохав у нього. Та швидше! Щоб одна нога мені тут, а друга — там! Чуеш?

Пішов Шевченко, похиливсь.

В тому кутку України, де село Кирилівка, завжди було багато між людьми малярів. Мабуть, теж через те, що край такий, хоч малюй: в садах та в зорях. Діти завжди люблять малювати чим попало і на чому попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни — углиною. Малював, будиши малим, і Шевченко: хати, церкви, дерева. Проте справжня жага до малювання прокинулася у його тільки тепер, коли вже він був чималим і служив у дяка.

Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку [до дяка-маляра] позичити цимбали і прохати на іме-

нини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв. Шевченко застав Лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці і на дошці починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитись. І коли на мертвій дошці з-під пензля маляра виглянули людські очі, мов із туману, почало виявлятись живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше одчув ідею творчості. Зразок її, звичайно, не блискучий, але для цього йому не треба було бачити працю Рафаеля, в цьому розумінні Рафаелева мадонна мало чим більше вплинула б на молодого хлопця, ніж дякова Варвара. Головне в цьому — першина, новина враження, що його сили вже не буде вдруге навіть тоді, коли він, вирішивши, матиме змогу бачити роботу першорядних на весь світ майстрів. Головне — загальні принципи, а вони одні і в кирилівського дяка, і в італійського генія.

Огонь пішов по жилах у хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника. Аж руки заворушились. Здалося йому, оддав би все на світі, не хотів би ні слави, ні багатства, аби тільки навчитись так творити. Хоч був би босий, голий. Тут ж він і почав прохати дяка, щоб прийняв його за учня. Дяк одігнав свиню, що нюхала вже картину, глянув на дітей, що дряпались на моріжку і верещали, і промовив охоче:

— А чому й ні! Мені вже давно треба учня.

— Коли ж можна прийти? — загорівся хлопець.

— На мене, то хоч і завтра! Батько чи мати є в тебе?

— Ні, я сирота.

— Тим краще — сам собі хазяїн.— Давши пару голубенят, що їх прохав в нього кирилівський дяк, маляр, проводжаючи хлопця аж за ворота, наказував: — Гляди ж, Тарасе (вже довідався, як і звать), я ж уже не буду когось шукати — на тебе буду дожидати...

Бугорський не дуже запечалився, почувши, що не буде цимбал на іменинах: «Удавиться нехай він ними, а ми обійдемося і без цимбал». Зразу зеленястий злий огник в його жаб'ячих очах погас, і вони залиснілись нещирою ласкою і одвертим цинізмом.

— От що, Тарасе. А чим ми будемо шанувати гостей? Треба добувати десь гуску.

Тараса ніби хто опік приском:

— Що? Знову красти? Ні, годі! Мені вже й так за ті кури скоро люди очі повибивають. Ідїть самі та й крадїть.

— Тарасе! З ким це ти так? — в очах знову зеленими огниками зажеврила уїдлива, постійна злість. — Давно я тебе учив?

— А що ж, — не змовчував хлопець: — хто жере кури, а кого дражнять злодієм. Я робив те, що мені велять, а справжній злодій — то це пан дяк.

— Ах, ти ж бісова пара, так ти такий! Ти береш такі норови! — Дяк метнув полами, метнувся за хлопцем. Почали бігати кругом стола, ніби граючись. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, на двір.

— Отож іди та й не вертайся. Не хочеш слухати, на чорта ти мені? Думаєш — дурно буду вчити? К лихій годині! — Дяк: — Розумний ти вже дуже став.

— На батька бісового і ви мені з таким ученням: ще колись коней пошлете красти, — одказав Тарас.

Такі сцени останні часи одбувались часто між учителем і його учнем-джурою. Проте кінчалось все мирно. Тарас вийде на майдан, стане, подумає: Куди ж іти? До мачухи у те пекло? Чи до дядька на глум і докори? Ні, краще в шум головою». Важко зітхне, вертається до школи. Дякові теж не було вигоди сваритись — мовчав. Так і тепер.

Пересидів до ночі в бур'яні, далі прийшов до школи і поліз спати на горище. В школі боявся. Так було бити Тарас уже не дається, та дяк, бувало, прийде та сонного.

Лежачи на горищі, надумав: «Щоб він мені коли пошив ті чоботи, того мені, мабуть, уже не дождяться, краще, мабуть, буде — візьму своїй товар та й піду до маляра». Зітхнув і заплющив очі. Одразу йому і сон: «Ні, не піду я за кобзаря, піду за маляра»,— Оксанин десь голос. Стало тепло так у грудях, любо. Сонце десь світить, потічок дзюрчить, зозуля... Ні, таки хороше, ой, яке хороше життя!

Гуп! гуп! гуп!

Почало щось гупати, аж хата двигтіла. Тарас довго не прокидався, таки розбудило. Підвів голову, дослухається. «Рано почали!» — глянув у щілку, надворі день: «Чи, може, це я так заспав? А може, це дрова в сінях дяк рубає». З-під стріхи виліз надвір, підходить до вікна. Аж так: гульня аж курить. В хаті дим од люльок, як хмара. На столі пляшки, чарки, миски. Гості в диму метушаться, як тіні, не можна впізнати. Гам, співи, гопак. Спершу, здається, садять ногами без музиків, далі чутке ухо Тарасове вловило тихий шум струн: кобза. «Це ж він замість цимбал гукнув старого Кирила».

Що ж то за гості в нього — додивляється. Дяк із Тарасівки, дяк моринський, титар. На ослоні Кирило — ніс червоний — вже під чаркою. Бугорський вже готовий: в одній жилетці вибиває ями на долівці. Вимазався, як манія. Крізь дим видно — в печі горить огонь. Коло печі порається сусідка — ота кривонога Хима. Лице червоне, аж блищить од огню і од чарки, очі сміються — теж вишилила не одну повну. На рогачі в неї сковорода, на сковороді шкварчить порося. «Де ж це він узяв його? Може, хто приніс? — думає Тарас, ковтаючи слину.— Або щось продав?»

— А, ось де він! — гукнув хтось у хаті, помітивши Тараса. Кобза умовкла. Затих і гопак. Видимо, була про нього недавно в хаті розмова.

— Ось хто заспіває нам «Чумака»!

Обізвався іменинник милостиво:

— Іди, ледащо, чарку вип'єш.

Тарас нахмурих брови:

— Не треба мені вашої чарки, подайте мені, он на покуті, мій кашкет.— Бугорський одразу озвірів, ніби аж прохмелився, вхопив Тарасового кашкета, швиргонув Тарасові в лице.

— Думаєш, будемо прохати? На, та лети к чортовій матері.

Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, як у воду. В хаті знову розмовляє дяк:

— Уперта, бісова кров, як тур. Уже ж я його і учив добре — не помагає. Зародилось таке. А коли б мене слухав — були б люди. Ну, я ще буду з ним говорити... Ану, Кирику, чого замовк? — Очі налились кров'ю, взялись склом, зціпив зуби, почав підборами, одгинаючись, вибивати в долівці ями. Стовпом стала курява.

Од села до села
Танці та музики —
Кури, яйця продала,
Маю черевики...

Ходив до дядька радитись: «Ну, що ж, про мене, хоч і в малярі! — запихається.— Коли нагодився на обід — сідай до гурту».

Надвечір Тарас знову навідався до школи. Надумав твердо: «Заберу халявки і завтра зранку в Лисянку». В школі гуло, як і раніш. Ще чути було якісь жіночі вискливі співи. «Та й угаву на них немає». Зазирнув у вікно: вештаються якісь п'яні молодиці «Ну, тепер і в хату краще не заходить. Піти спати? Ні, посиджу коло школи, може, буде йти проти череди». Сів на призьбі... Уве-

чері школа мала особливо сумний вигляд. Неогороджена, в бур'янах. Сама облупана, немазана, вікна побиті... Призьбу порили свині — підрили дірку в кутку під ікони. Коло вікна мізерна вишенька, обтріпана, чередою оббита, як деркач. Кругом школи німо снують кажани. Щовечора [череда] коло школи збиває хмари куряви. І вишенька, і бур'яни, і вся школа... Пізно полохливі люди бояться мимо неї проходити; дівчата — біжать.

Хтось ішов мимо, глянув, обзивається.

— Сумуєш, Тарасе, як сич! Не приймають дяки до гурту.

А Тарасові чогось зовсім не сумно. Така ясна зійшла вечорова зоря над Ткаченковими тополями, що аж зашарілися тихим світом лупані стіни в школі і зазолотіла трухла стріха. Глянув, мимохить спало на думку, заспівав:

Ох зійди, зійди, зіронько ти вечірняя...

Потім почав мріяти: «Як прийде — скажу: ти моя зіронька».

Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою.

— Оксано, це ти?

— А то ж хто.

— Проти череди?

— А то ж куди.

— Ось іди сюди, щось скажу.

Постояла трохи, подивилась навкруги, іде.

Ішла помалу, а задихалась, аж серце стукає.

— Ну, що?

— Та йди ближче.

— І звідціль почую.

— Знаєш, я кидаю вже дяка, піду в Лисянку.

— А чого? — затурбовано, — не помирили?

— Ні, не те: буду там учитися на маляра.

— О? Так уже годі на кобзаря — підеш на маляра? — осміхнулась, цікаво блиснули в темряві очі. Ніби

зняла дівчина з неба дві зорі та й грається ними, як жаринами.

Тарас з гордощами:

— Років за два буду маляр!

Ступнула раз ближче.

— А що вже, як маляр? — хвиськає лозиною об до-рогу.

— А як що? — Що схотів, те й намалював: схотів — дерево, схотів — хату, а схотів — козака. Зароблю грошей — поставлю хату з віконницями. Віконниці розма-люю лілеями або барвінком, а на дверях... козака зма-люю на стіні.— Тихіше: — Тебе змалюю та й приб'ю в хаті. Хочеш?

Дурно дівчина здержувала радісну осмішку, розтя-гало губи, як руками.

— Таке ти й вигадеш! — А сама ступає ближче, ні-би хоче у вікно заглянуть.

Прихилила очі до битого вікна:

— А як тут страшно! Як ти тут ночуєш? Я нізащо б не ночувала — а ще згадавши того странника, що тут помер. Як це було? — Оксана сіла поруч на призьбі. Тарас якнайстрашніше почав розповідати про те, як того літа упрохався переночувати в школі якийсь мандрівний ченчик і як на ранок найшли його мертвим. Од страху дівчина почала тулитись до хлопця плечем. Тарас одра-зу змовк. В одного і в другого в грудях гуло, як у млині. З хати чути було гупання, п'яні вигуки, пісні.

Нехай буде отакечки,
Сидіть, діти, у запічку,
А я піду до дядка...

— Тарасе, бідний ти — у тебе сорочка не біла.

— Де там буде вона біла — третій тиждень як наді-вана.

— Немає кому випрати, бідний ти! — Почала легенько гладити своєю рукою руку Тарасову.

— А чи правда, що ти собі стелеш камінь у голови?

Тарасові пригадалися мрії про «зірочку», хотілось почати, і було соромно, і не знав як. Почав хрипко, таємниче:

— Знаєш оту пісню: «Ох зійди, зійди, зіронько моя вечірняя»?

Нишком:

— Ну, то що?

— Зіронька — то це ти!

— Як же це?

— Зіходить, як ти виходиш проти череди.

Дівчина і здивувалась, і засоромилась, і зраділа:

— Таке, прирівняв! Чим же я до неї подібна?

— Така гарна.

Загорілася.

— А от, кажуть, Ткаченкова Варя краща.

— Немає кращої за тебе! — авторитетно і гаряче промовив Тарас.

— На всю Кирилівку? — зраділа Оксана.

— І на всю Кирилівку, і на весь світ!

Дух забило Оксані в грудях, очі засяяли, насилу зітхнула: важко, гаряче.

— Коли так, то за це я тебе, Тарасе...

Не доказала. Обоє здригнули і розсунулись. Обом стало жарко. Обоє пекли раків. Оксана ляскала хлудинкою об долівку, Тарас видивлявся в землю, мов у дзеркало.

...І-гу —

Загнув батько дугу,

А мати супоню...—

з виском вигукували п'яні молодиці.

Раптом Оксана скривилась — зверх одного рум'янця, ніжнього і тихого, наплинув густий, червоний сором.

— І як їм не сором? А ще жінки! — з огидою промовила вона і додала: — Ти, Тарасе, не ходи туди...

Знову кинулась: чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів. Якось не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда.

— Моя матінко! Це ж мені буде! — Схопилась, кинулась, не прощаючись, бігти і знову спинилась.

— Ти коли думаєш у Лисянку?

— Скоро. Діжду неділі і піду...

— Ну, то ще побачимось.

Огріла очима, осяяла, побігла, шумлячи спідницею. Трохи згодом на все село задзвеніла пісня:

Ох, зійди, зійди, зіронько та й вечірняя,
Ох, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная.

Тарас сидів і думав: «Ще й краще, що я сирота, що хочу — роблю, куди хочу — іду. Хоч я сирота — сирота щасливий...»

Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутого. Тремтіла в ньому могутча, чарівна сила.

Хмари куряви, що були збиті чередою, помалу сідали. Виявлялось небо і зорі. Небо було темне, мов закурене димом, а зорі — гарячі, золоті, мов жагучі юнацькі очі.

В дяка співали:

Копав, копав криниченьку
В зеленім саду,—
Чи не прийде дівчинонька
Рано по воду...

Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати халявки, щоб дяк не вкрав часом. Перед дверима загадався, щоб дяк не побив при людях, далі сміливо: «Чого мені боятися — здачі дам! Після — піду!» В хаті повно диму. На карнизі горів

каганець, як далека зірка. Коло порога на соломі спав п'яний кобзар. Коло його ніг — поводитир скулився, як цуценя. І гості, і господар сиділи рядом на полу, співали.

— Ага! Прийшла-таки коза до воза! — промовив Бугорський, угляdivши Тараса.

— Заспокойтесь, я зараз піду! — одказав Шевченко, швидко витягаючи з-під припiчка свою залізом ковану скриньку. Раптом:

— Це хто ж у моїй скриньці одбив замка?

В хаті стихло. Тарас швиденько одчинив скриньку.

— Так і є! Це ви, пане дяче, взяли мій товар?

Один з гостей, сільський п'яничка Іона, тоненько зареготав:

— Пішли твої, Тарасе, халявки на закуску!

Тарас згадав порося: так он де воно взялося. Обурення аж загуло в грудях:

— Страму вам немає — оддайте мій товар!

Дяк по-злодійському осміхався, оглядаючись на всі боки:

— Халявки тобі дано за те, що ти читав у Малодіда по мертвому, а що тобі дають за те, то дохід дяківський, мій! Второпав?

— Та ваше ж вам оддано: я ж копу грошей передав вам, а товар чоловік мені подарував, побачив, що я у вас другий рік ходжу босий! Це так по-божому? Це так вчитали в святих книгах? Читайте людям, щоб не крали, а самі крадете.

Дяк вирвався з обіймів свого приятеля, скочив з полу, заскреготав зубами:

— Ану, мовчи, тобі кажу! Єретик! Тебе спалити треба, ти безбожник! Змій!

— А ви — самі злодій! Украли в мене...

Дяк кинувся на хлопця, як звір, і, ще не добігши, махнув, аж сам спіткнувся, рукою, зачепивши Шевченка по щоці.

Хлопець вирівнявся, в очах блиснули гострі огни-ки, зиркнув на пляшку, на рубель, що лежав на при-пичку.

— Ану ще?

— Що? Мало? На тобі ще! — Дяк замахнувся, щоб ударити знову, його за руки вхопили гості.

— Та й нащо це? Краще — миром. По чарці ви-пиймо та й уся рахуба. Помиріться, поцілуйтесь.

Дяк рвався з рук, хитав головою, махав руками:

— Пустіть!.. Сокрушу, акі... Який-небудь попихач... раб... Що він собі думає, що він розумніший за мене. Що він чуб угору зачісує, що він свій драний капелюх перешив на панський лад, то думає — панич? Мразь! Попихач! Раб лукавий і лінивий! Мало я поров тебе різ-ками... Пустіть мене, я йому зараз, цеї минути одсиплю сто... ні, двісті...

Тарас як зціпив кулаки, так і стояв нерухомо, як ка-міль. Здається, щось думав. Далі глибоко зітхнув, вголос:

— Ну, подожди ти, чортів дяче, ти мене будеш па-м'ятати!

— Що, спалиш? Люди добрі, чуєте: він хоче мене спалити! Це розбійник! Це гайдамака! Ви його не знає-те... Він усе може. Він свого дядька хотів спалити. Бід-ний чоловік тепер не спить.

Шевченко хряснув дверима і вийшов із хати. Пере-йшов сіни, зайшов у клас. У класі тхнуло мишами, жит-німи сухарями. В темряві видно було довгий незграбний стіл, ослін коло нього, довгі лави під стінами. Стіни об-биті малюнками із біблійної історії. В кутку — ікона: Христос благословляє дітей. Перед іконою — лампада. Під іконою на залізному гаку — пучок різок. Причуваю-ться хлопцеві дзвінкі голоси: буки-аз-ба, віди-аз-ва. Да-лі пронизуватий дитячий виск, виляски і угнивий, бур-котливий бас: «Помні день суботній...» Ой-ой-ой! Скільки пережито!

Шевченко сів край столу. Що він не буде тут і дня більше,— це вже вирішено. Стоїть друге питання на черзі: як достойно оддячити тобі за науку, благий учителю і наставниче... Дивився у бите вікно на зорі. Чекав. Знову чути було співи, знову земля гула од танку, знову регіт... Далі рипнули двері, ринуло п'яним сміхом і гомоном з хати... Знову двері хряснули. Затихло. Хлопець вийшов у сіни, тихесенько прочинив двері в хату. Догоряє каганець. В хаті тихо, тільки чути різноманітне хропіння. Один гість — під лавою, другий — на полу. Пан-хазяїн простягся на соломі коло печі. Хлопець тихенько вернувся в клас, висмикнув кілька різок, пішов знову в дякову хату. Там поклав різки на столі, рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по ушах, по лицю, по колінах.

Голосно, чітко, божественним голосом причитував:

— «Помні день... суботній... єже... святити... його».

— Пробі! Рятуйте!

Дяк засіпався, щось мимрив п'яним голосом, качався по хаті, намагаючись встати, крутив головою, плямкав ротом... Одчитавши тройну порцію, хлопець плюнув і кинув побиті різки на дяка. Взяв свою скриньку, взяв дякову книжечку з малюнками (хай буде за халяви), погасив каганець і вийшов із школи.

Оглянувся на школу: прощай, проклята! Справді спалити тебе тільки. В селі всі вже спали. Тихими вулицями вийшов на широкий шлях, далі звернув на узгін, пішов між темними житами. Тихо й помалу, крадькома виявляли себе сонні жита, ніби хтось, підкравщись, здирав із них укривало. Глянув убік — палав уже край неба. Виднілась рясними садами в тумані Лисянка. З садів висунули голови, як сторожа, тополі. Як свати в рушниках, блиснули на церкві хрести.

Забув про школу Шевченко, думав за нове: яка го

доля буде в малярах! Мріяв: «Буду пильнувати, за рік, за два вийду на маляра, а там...» Роса пече босі ноги, скринька ріже плече... Не чує...

VI

Не так воно було, як думав Тарас. Замість того, щоб привчати учня до малярства, дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова рубати, носити воду, дітей глядіти. Тарас не знав, що в усіх ремісників так велося, що учень мусив років два-три одробити йому за хатнього наймита, а тоді вже хазяїн почне вчити його свого ремества. Днів зо три попотиливши воду з Тясмина на круту гору, Тарас запитав дяка:

— А коли ви почнете мене вчить малювати?

— Швидкий ти хлопець, так уже і вчи. Спершу ти мені послужи за науку років три, а тоді вже я буду вчити. А то навчи тебе зразу, то тоді чорт тебе й бачив. Порядку не знаєш.

Тарас побачив, що з такої науки добра йому не буде. Покинув цього маляра — пішов до другого в село Тарасівку. «Цьому хоч і робить буду, то принаймні маляр, кажуть, на всю округу...» Аж і тут Тарасові не пощастило. Славний маляр подивився Тарасові на ліву долоню і рішуче промовив:

— Ні, хлопче, я не візьму тебе за учня.

Серце Тарасові стиснуло:

— Чому, дядюшко! Я б слухався вас, я б шанувався, робив би все, що звеліли. Прийміть!

— І не проси — не прийму.

— Та чому ж не приймете?

— А тому, що все одно маляра з тебе не буде. Та не тільки маляра — не буде навіть шевця або бондаря. Талану немає в тебе, долі. Нічому ти не здатний. Іди в старці.

Мов по голові чим ударив він хлопця цими словами.

«Невже справді ледащо з мене?» — аж на душі похололо.

Пішов Тарас смутний, приголомшений. Іде, плаче: «Що мені тепер робити на світі? До кого звернутися за порадою? Піду топитись!» — Глянув навкруги: жаль світу ясного... — «Буду хоч як жити, аби жити. Сонце всім світить рівно».

І пішло Тарасове життя без пуття, без шляху битого... Найнявся пасти вівці. Сам сяде з книжкою в рові, а вівці — в спаш. Довідались, прогнали. Прочув про це дядько, кличе хлопця до себе: іди, будемо коло землі хазяїнувати. — Воли стоять у плузі, а погонич — у бур'яні хату кривобоку малює. Смоки з булиги вирізує...

— Ні, не буде й хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапить. Ну, спробуємо ще стельмахувати!

Велять одно робити, а він сів малювати хату, співає. Не вийшло з Тараса і стельмаха.

— Ні, коли ледащо зародиться, то так ледащом і зостанеться. — Почали всі, як один: ледащо та й ледащо. Ото нехай би сидів у школі та й усе.

Тільки ніяк Тарасові було вже вертатись до школи. Колись Шевченко зайшов у церков, щоб хоч здалеку побачити Оксану. Бугорський саме вчитував псалми, хижо раз по раз оглядаючи церков. Коли побачив свого «раба», на мить мов удавився, блиснув очима, посварився із рукава кулаком і знову заторохтів.

— Ні, в школу нема повороту. Радять знову, — іди, он піп наймита шукає, це якраз для тебе служба, піп такого й шукає: або дурного, або калікуватого, або ледачого — аби дешевого.

Думає Тарас: «Ну що ж, ледащові хочеться теж жити в світі», — і пішов до попа за кухонного попихача.

— Тарасе, винеси свиням! Тарасе, посип курам! Тарасе, води принеси! Та швидше повертайся! У; ледащо! — гуп у спину. Пішов Тарас, похилившись. «Нехай!

Так і треба ледащові». Попершу було, як стане дуже важко, Тарас почне згадувати Оксану. Сяде десь у куточку, заплющивши очі, пригадує... Полегшає. Показатись десь їй на очі — соромився. «Наобіщав усячини, а сам пішов до попа в наймити». Далі перестав згадувати: не вартий я того, щоб про неї згадувати. Краще забуду.

Аж раз увечері іде через міст і чує за спиною:

— А зажди, Тарасе, я щось скажу тобі!

Озирнувся — вона, виросла, струнка, як очеретина, очі ще чорніші стали, а з-під хустки вибиваються кучері. Серце забилося, рвуться і сміх, і плач, на очах сльози... Стоїть, дивиться на нього, а в очах і жалощі, і сміх, і радість.

— Ну, як же твоя, Тарасе, мальована хата? Я дожидаю. Вже, мабуть, забув і думать,— засміялась.

Так і згорів Тарас, як на огні. Не втерпіла:

— Та ти в цій свиті, як довгопола Марина.

Затулився рукавом, далі од неї.

— Тарасе, Тарасе, я ж у жарт. Я ж, їй-богу, не хотіла, Тарасе, зажди, щось скажу...

Тарас бігом, у вуличку, зник... Приходить додому, плакати йому хочеться... Хвастун! Попихач попівський! А ще до Оксани... Змалюю хату... Теж маляр найшовся! Взяв свою скриньку під лавою, вийняв свої малюнки. Давно вже, як не бачив їх... І раптом така взяла туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося, що від оживе, одужає, як почне малювати, переміниться... Знову забилося серце: «А спробую ще раз». Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: «Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благодіти: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого хоч поганенького, аби тільки на маляра,— а я вам вік того не забуду». Вирішив, аж повеселів, поживішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши.

Подивився хлипнівський маляр на Тарасові малюнки, подивився на Тараса та й каже: «Еге-ге, козаче! Та

з тебе буде маляр, та ще й путній маляр». Тарас і ушам своїм не вірить. «А тарасівський дяк он каже, що нічого з мене не вийде». — «А він звідки знає?» — «По долоні побачив». — «Плюнь ти тому дякові межі очі. Оставайся на кілька днів у мене на спробу, а тоді скажу останнє слово».

Побув Тарас на спробі у маляра в Хлипнівці два тижні. Маляр йому й каже знову:

— Як казав раніш, так і тепер скажу: будеш пильнувати, будеш учитись, буде діло — маляр з тебе родимий буде. За учня я тебе обіщав прийняти і прийму, тільки спершу зроби ти от що: сам ти кріпацький син, хлопець уже чималий. Щоб не було часом од панів нарікання, що я, не спитавши, беру в науку до себе їхніх кріпаків, сходи ти спершу про всякий случай у Вільшану до управителя, хай дасть записку на дозвіл.

Не чув на себе лиха Тарас, — біг до Вільшани, землі не чуючи під собою. Радий, щасливий, тільки сніг рипів під ногами щось веселе. Слухає, а воно: «Маляр і маляр». По дорозі забіг ночувати у Кирилівку. Були зимові свята. Сніг. Мороз. Висипали вечірні на небі зорі. В селі повно рипу, щебету, гомону, галасу. Думав: «Може, як буду іти мимо Оксани, спинитися, гукнути Оксану та сказати їй? Ні, хай як дадуть у конторі записку». Крім того, хлопцеві не хотілось показати знову себе Оксані у цій довжелезній свиті. Як піп у рясі. «Буду вертатись із Вільшани, зайду до Катрі — полагодимо свиту, підріжемо рукава, поли, позалатує дірки, що миші прогризли, то й можна буде надіти. Надіну ту сорочку з вишиваним коміром, що той раз покинув у неї, то й зовсім буде добре... А сьогодні краще не попадатись їй на очі». Щоб часом випадково не зустрінутись коло її двору, пішов іншою улицею.

Хоч було темно, Тараса впізнали по старій батьковій свиті, що теліпалась мало не по п'ятах.

— А, отче Тарасе? Пане піддячий! Іди до нас, Тарасе! — гукали часом з-під хат хлопці. Його в селі жаліли й любили.

Коло церкви сміх, галас. Менші й більші діти з усього кутка спускалися з гори великими саньми. Повно їх там, як натоптано. Хтось впізнав Тараса:

— Гляньте, «довгопола Марина» знову в селі з'явилась! Тарасе, де це ти був і досі, що тебе в селі не було видно? Що, вже книші попівські покинув та латаний кожух? — Хоч часом і сміялись із Тараса, проте жаліли його і любили.

— Коли вже ти скинеш завалящу свиту? Знову надів. Чого скинув попів кожух?

Тарас не ображався на сміх і на жарт одповідав жартом:

— Щось мені ті книші завадили, а кожух — роздивився — не на мене шитий...

— Ну, вже як і ця свита на тебе шита, то бодай уже тому кравцеві й очі повилазили!

Регоче гурт, сміється Тарас.

— Ех! Та нехай же і той сирота у драній свиті раз спуститься з гори! — гукає він і, збивши на потилицю драну шапку, з розгону, на бігу, гуцає в саму гущу саней, падає горілиць на чийсь коліна, на руки, на ноги...

Вереск, метушня, цілий рій блискучих навкруги очей, а між ними чийсь засяяли, як зорі... Чиї це? «Оксана!» — впізнав Тарас, і все в голові завертілось. Що воно? Сани, здавалось, шуміли й свистіли на одному місці, на одному ж місці гуцали зорі, заморгали, залупали, а на сани знизу мчали чийсь ворота з кучерявою вербою... Так біжать-біжать, поки ворота стукнулись об сани і стали.

— Приїхали! — хтось гукає, і всі починають вилазити з саней. Став на ноги Тарас, аж ноги чогось дрижать... Перед очима — гора, церковця геть-геть одбігла на гору, а над нею десь високо-високо зірок-зірок у тем-

ному небі, як золотого маку... Хтось рідний, радісний стоїть перед ним, удруге вже питає про щось — зразу не збагне, тільки відчуває, як радісно серце забилося. Сіпає його за рукав: — Чуєш чи ні? — Кидається, як зі сну. Перед ним — Оксана. Струнка, в новій свиті, в червоній хустці, аж дух забило. Ніколи ще такою не бачив.

— Що таке?

— Питаю: де це ти був, що не було видно тебе в селі?

— А ти б то скучала? — дивиться пильно.

Густо почервоніла.

— А хіба ж ні! Я думала, що ти розсердився отоді та й змандрував із села. Де ти, питаю, був оце?

— Тепер я у Хлипнівці. Учуся на маляра.

— Таки на маляра?! — і очі в неї засяяли.

Тарас нашвидку розповів, що затримка тільки за дозволом од управителя. Завтра зранку він піде у Вільшану. Оксана хотіла іще щось спитати. Гукнули звозити сани нагору.

— Ну, я ще тебе завтра побачу! — стиха кинула вона і почервоніла. Тарасові теж у лице вдарило жаром. Стиха:

— А де?

Трохи вернулась, щоб другим не було чути:

— У вербах, на ставу,— одними губами, і побігла вгору доганяти сани.

— На добраніч! — гукає він до гурту.

— До завтрього! — одгукується за гурт Оксана.

Тараса понесло високо понад землею, і тільки десь унизу самі собі рипіли на снігу чоботи, приграючи і приспівуючи: «Маляр, Оксаночко, зірочко вечірняя... ясная» — без сорому. Завтра! А сам Тарас, спотикаючись на довгі поли, думав: «Нехай я й сирота, нехай і в драній свиті, а ж таки щасливий, трясця його мамі».

Як прощались, думали — на час, сироті й щастя, що стрітись раз. А вийшло так: тільки вони й бачили одно одного довіку. Не на день, не на рік, а навік...

Не почуваючи ніякого на себе лиха, другого ж дня пішов у Ольшану... Оксана не виходила з голови: мріяв, що скаже увечері. «Що вона чула про мене?» Побачив здалеку високі палати. Забилося серце, мов щось почуло на себе...

Ох, палати, палати... Бодай ви уже й терном були позаростали!

Панська контора. Управитель пана, бита собака, послухав хлопцевої мови, подивився на нього та й промовив на Шевченкове прохання:

— Не оддамо ми тебе малярю, бо нам самим таких треба.

— Нащо ж я вам?

— Оддамо тебе в кухню до кухаря.

— А як я хочу в малярі?

Засміявся управитель, засміявся писар і всі, хто був у конторі. Видно, що ще не учений.

— Забув, що кріпак.

Управитель, пересміявшись:

— Ось як нагодуємо ми тебе кашею, то будеш дякувати й за кухаря.

Раптом одчув Тарас, що він — зв'язаний, і не зараз, а давно вже. Спробував борсатись — аж на ньому залізні ланцюги. Пригадались йому батько, мати, сумні розмови про панщину, про різки, про те, як на собак людей міняють, в карти програють... Раніш ці розмови не дуже вражали хлопця — хотілось радощів, і він одганявсь од них, як од мух. Тепер лягли вони на нього всією страшною своєю вагою. Раб... невільник, довічний попихач. Не минеш того, не викрутишся. Сонце йому отьмарилось і світ потемнів, почорніло якось село, небо синє — і те помарніло... Прощай, малярство, Оксана, все... Одчув, як ніби наросла на ньому якась твариняча шкура. Стре-

пенувся, і в грудях забилося, в голові замутило. Коли так... Тарас чув, що багато панських людей то там, то там не видержували панщини і накладали на себе руки. Тільки дарма він рівняв їх до себе. Коли він прибіг до глибокого ставу і став над ополонкою, ноги в нього затремтіли, і якась невідома сила, здалося — Оксана, так турнула його од ополонки, що він летів від неї необзир, аж спотикався. Перед очима встали затурбовані, злякані обличчя сестри Катерини, Оксани, що, здавалось, казали: «Що це тобі, Тарасе!» Пригріло, осміхнулось сонце, як мати, і він одчув, що зв'язаний з ним, із життям, такими мотузками, що ніколи не вистачить у нього сили перервати їх...

Примарилось, як темного вечора зіходить над селом золота зоря...

Хтось шепоче:

— Це твоя... а ти, дурний, хотів...

Натовпом плинули думки.

Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматись якась могуча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти... «Тарасе, що це тобі прийшло в голову... Тебе ж на щось буде треба!» І Шевченкові стає соромно сестри, Оксани, себе самого... і він починає виправдовуватись: «Та то я так тільки, спробувати, як воно...»

Сонце пригріло, поцілувало хлопця. Засміявся... Він сів на перила гребельки і заплакав.

«Важко жити, а як же хочеться жити...»

ПРИБЛУДА

(Із життя дитячого будинку)

у-гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить... Гу-гу!.. А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом його — смітник, кругом, бур'яни сухі свистять, кругом дреза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний...

Гу-у! — вітер над ним...

Та — шелесь! бур'янами, та — брязь! вікнами, та — гур-гур! трухлими дверима. «Одчиняй!» — «А чого тобі, губатий?» — «Мчу із поля мале покотиполе... одчиняй!»

Курява, темрява, дим...

В ідальні коло дверей — натовп: діти, завідуюча, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокрила стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бриняць — голісінькі! Чоловік і завідуюча люто змагаються, махають руками, кидають одне одному у вічі папірець. Діти слідкують — уважні, зацікавлені.

— Нащо, кажу, ви з дітей одієжу поздіймади? Ви дітей попростуджуєте.

— Це позичене. Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірівся чоловік. — Третій день вожуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

— В наросвіту ведіть! — завідуюча.

— Ведіть уже самі — я водив!

— Слухайте сюди, ви можете що-небудь розуміти чи ні: будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по троє сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

— Про мене, хоч на вулицю їх повикидайте!

— І виведу! От голісіньких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це відповідати!

Дівчатка винувато і злякано переводили очі з одного на другого, почувши цеє, одна — в плач, друга — в плач. Завідуюча зирк на їх — позгиналися, аж посиніли, — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували, — в регіт!

...Завідуюча, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь: — Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців — співають:

На городі качата —
Роди, боже, дівчата.
А хлопців не роди,
Бо то самі іроди...

За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка

головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик років десяти. Тихо. Пирскнув один од сміху, другий — і цілий вибух реготу... Трохи згодом — другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші.

— Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав. Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

— Та що ж це за хлопець?

— А й справді: у нас такого немає.

Слово, друге — на допит хлопця:

— Ти наш чи не наш?

— Ні, я чужий.

— А чого ж ти прийшов сюди?

— А я до вас гулять прийшов.

— Може, тут є в тебе товариш або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти ж не «голодающий» часом?

Хлопець швидко й злякано:

— Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

— Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.

— А як тебе звуть?

— Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мишко, казав тут, розкажи, і ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли, аж луна скрізь заблищала:

Ой Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту.

— І де ти, Мишко, так навчився? Чистий актор!

— Ану, ще!

Мишко знову: гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто б почав.

— Ну й Мишко!

Мишко тягне книжку із стола.

— Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку та як диякон у церкві:

— Братіє...

Та як почав, як почав...

Регочуть, аж хитаються.

— І де він там вчитав таке?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову — в регіт.

— В його й книжка догори дригом.

— То ти не вмієш іще читати, Мишко?

— Цієї зими папа найме мені губернатку, буде вчить мене. І фортап'яно купить... Я буду музикант.

Усі серйозно презирнулись:

— Он як...— Далі й собі:

— А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей — інженер, а оця і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали

головою, вважаючи, очевидячки, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

— Еге! У нас неабиякий будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витяг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

— Ось дивися, Мишко, оце — *дер штуль*, а це...

...Почали вибивати кописткою у битий чугун — дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галч, з вереском, з криком ринули в столову:

— Обідать!

Мишко стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

— Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на 'обід *дер зуп* — без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той «*der Suppe*» вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як і з жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишко тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що ж було у вас на обід?

— Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою в накладку і...

Мишко ковтнув слину й замовк.

...Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо — короткий виск, і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці.

Надворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубі вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами...

— Грїться! — Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сусіднього паркану. Тут ж, на підлозі, пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мене свою брудну благеньку будьонівку із зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його було забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишко і досі в нас!

— Мишко! Як же ти додому підеш! Чуєш, що то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один — ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох, по лицю.

— Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодающий!

Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

— От тобі й папаша з мамашею!

— От тобі й каша з молоком, і чай у накладку з булкою.

Старші суворо до його:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишко витер до сухого очі полою, насунув свою будьонівку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

— Куди ж ти, Мишко, ми ж тебе не виганяємо! Зажди...

— Що ж його робити?..— Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

— Хто його знає, що воно за хлопець, може, обікраде вночі, як той босяк Володькін, та й утече.

Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я ж не на його, я так тільки...

— «Так тільки»... «босяк»... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як і він?

— Та я ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

— «Босяк»... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти; голова? Може, з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!

На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча — на варті. Радили на диво тихо, діловито й коротко. Вирішили — днів з скілька передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, улучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийняти хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш бувало, — покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

— Ну, Мишко, тепер катай під ліжку, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать би чого-небудь трошки!

— Нема ж, Мишко, нічогісінько, може, чого завідуюча привезе на вечерю, тоді принесемо.

Мишко:

— Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані, я бачив,— дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

— Ось тобі, Мишко, барахло — замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба — гукни. Сам не вилазь.

— Товариші, коти з спальні: здається, шумить-грімить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

Зранку гасала по установах, змагалася, прохала, сварилась, аж схрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, не говорить — кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

— Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесено? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста!

Влетіла в спальню, світить каганцем:

— О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий!

Спинилась посередині, дослухається. Далі люто:

— Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у`помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

— Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

— Якого собаку? Тут собак немає у нас.

— Не базікай — роби, що велю! «Тут собак немає», — а ото ж хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почухав голову.

Далі певніше:

— Та то вам, мабуть, почулось.

«Собака» якась була розумна — замовкла.

Один по одному — на допомогу черговому збігся гурт:

— То почулось! Почулося! То, може, так що...

— Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось. Всі в один голос:

— Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного червикою. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає: чогось поблискують тривожно очі.

— Хм...

Далі рішуче:

— А на лиш каганця, посвіти мені.

Нагнулась — до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

— Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:

— Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

— Вилазь, Мишко, засипались...

З-під ліжка висувалась біляста, нестрижена голова, червоне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

— Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи:

— Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний...

І далі з жартом:

— Це буде Моцарта! Моцарта!

Дивиться:

— Яка Моцарта?

— Артист, музика... Якби почули, як співає! Як грає!..

Ми його як-небудь... долі...

Затулила уші, кричить:

— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за цеє! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

— Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на йому шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.

Заплющила очі, одвернула голову:

— Не чую нічого й не бачу! — Проте пильне її око щось загляділо.

Зразу:

— Ану, стій! — Мовчки, поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світились реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене — живого не було на йому місця.

Крутнулась, як вихор, помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки...

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камін. Коло дверей завідуючої — гурт. Один щільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли — ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

— Не журися, Мишко, — діло, здається, буде: реве!
Всі нишком:

— Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Аж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, за-вертіла, тихо, без гуку. Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той — у боки, той навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки — очі.

Пострибають, знову зацікавлюють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову — вихор радощів — ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридора, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:
— Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

— Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спинила всіх, зібрала кругом себе:

— Слухайте сюди — завтра має бути у нас ревізія: коли яка гава засиплеться, то дивіться...

Показала добрий-таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовтне хто!

— У-у!!

Замахали кулачками.

— Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-небудь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язика й басками співали:

На городі стовпчики,—
Роди, боже, хлопчики,
А дівчат не роди,
Бо то — самі іроди...

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — майбутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття торкає. Вскочить у трубу, прибере живого голосу, заводить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не-не-не...

По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі — дверима! Вікнами! Желізом на даху!

— Гу-гу-гу!..

[1925]

АВІАЦІЙНИЙ ГУРТОК

I

ДО РОБОТИ

Петро Михайлович, учитель, приїхав з Києва пізнім потягом і прийшов до школи, як у селі вже давно спали. Але на ранок, ще тільки зійшло сонце, весь гурток сидів на шкільних східцях. Школа була ще замкнена. Не бігали, не бурушкались, говорили стиха. Петра Михайловича не хотіли будити, бо знали, що приїхав пізно. Дорікали Петрові Ткаченкові, що не додержав слова: умовлялися поки що мовчати про свої заміри — він не вдержався, роздзвонив уже всім у селі.

— І завжди цей Петро...

— Такий вже задавака — може, ще нічого не вийде, а він...

— Як не вийде? Мусить вийти! — рішуче промовив Петро.

— На словах — то ми всі робітники, побачимо, як на ділі.

— А що на ділі? — скипів Петро.

— Що? Перший почнеш вередувати... от що.

— Хто? Я? — схопився Петро.

— Та... годі, Петра Михайловича збудите! — спиняв Матвій.

— Так що ж він бреше!

— Що бреше, а пам'ятаєш, як у драмгуртку підвів з виставою?

— Так, по-твоєму, то я підвів?

— Ну, от! Заведіться. Ніколи в нас без цього не обійдеться. Годі, кажу!

— Так що ж він, хамро!..

Петра Ткаченка поривало посваритися, але він втримав себе, крутнувся, сплюнув, пішов од гурту в садок.

— Куди ти, Петре?

— Ану вас...— пішов поза школою.

— От бачте, який він.

— А ви не знаєте хіба Петра? Не зачіпайте краще його.

— Та доки ми будемо панькатись з ним? Записався в гурток, то й хай по-товариському поводить себе!

— Я пропоную виключити його з гуртка, коли він не вернеться сьогодні на збори! Годі вже!

Із-за другого рогу школи вискочив Петро, радісний, схвильований, мов зовсім не той.

— Товариші!

— Що таке? — сухо спитали його.

— Знаєте, Петро Михайлович сидить уже в майстерні, а кругом нього плани, книги, всяке приладдя...

— Та ну? — Всі підвели голови.

— Слово честі! Я у вікно заглянув. Гайда в майстерню!

Схопились, як табунець горобців, і з веселим гомоном побігли.

— Петре Михайловичу! Петре Михайловичу, можна?

— Можна! — каже.

Упхались гуртом.

— Добридень!

— Добридень! А ви вже тут. Я оце хотів сам трохи роздивитись, а коли прийшли, розглянемо всі вкупі.

На великому столі були порозкидані пилочки, напильники, рубанок, обценьки, бруски дерева і багато

Іншого приладдя, потрібного для будування моделі аероплана. З другого боку лежала чимала купка новеньких книжечок, посередині був розгорнутий великий аркуш паперу, над яким сидів із олівцем у руках Петро Михайлович, заклопотаний, задуманий. Розсипались кругом столу: той за книжки, другий тягне брусок, інші через плече Петра Михайловича зазирають на папір.

— Що це за риба намальована?

— Е, ні, так не можна, друзі мої. Про все довідаєтесь у свій час, а тепер закликаю до порядку!

Ущухли.

— Покладіть ви речі на місця!

Поклали.

— Перш ніж почати працювати із цим приладдям, мусимо оцю роботу,— показав Петро Михайлович малюнок на папері,— розібрати по кісточках і знову скласти. Це рисунок моноплана!

— То будемо моноплан будувати?

— Моноплан! Моноплан! А що? На моє вийшло! — радів Андрій.

— Прошу посідати — поговоримо до ладу!

Посідали:

— Перш ніж почати з вами працю, мушу сказати вам от що: ви, певне, не гаразд уявляєте собі, яку складну роботу беремо ми на себе: робота має бути морочлива, довга і, може, здаватиметься навіть нудною.

— Ні! Ні! Робота цікава!..— гаряче запротестували з усіх боків.

— Ви послушайте мене! — спинив їх Петро Михайлович.— Я ще раз скажу — робота може здатися в який час нудною. Треба буде перечитати і зрозуміти оці книжки, треба гаразд вивчити малюнки, треба багато виконати дрібної роботи. Ви в цій роботі ще нічого не розумієте, я хоч придивлявся до цього в Києві, але теж не зовсім певний у собі — і тому заздалегідь

треба приготуватись до всього. Може, по-першу не буде нам удачі. Але я вірю — коли візьмемось за діло терпляче, уперто і уважно, ми доведемо його до краю. Літун обіщався нам допомагати: коли буде потреба — будемо писати йому листи або їздити у Київ.

— А за скільки днів ми зробимо наш аероплан? — спитав Андрій.

— А як ви гадаєте?

— Днів за три!

— За два!

— Добре візьмемось — за день зробимо!

Петро Михайлович усміхнувся.

— А я гадаю, що було б добре, коли б ми його зробили за місяць.

— О-о-о! — загули кругом.— Менше. Це ви навмисне нас лякаєте. Де там тії роботи на місяць.

— Ну, побачимо, а тим часом я все ж таки попереджаю: робота має бути довга і серйозна — хто не почуває в собі досить для цього сили, хто не надіється на себе,— краще завчасу одмовтесь, щоб потім не гальмували справи.

— Всі, всі будемо працювати! — загуло.

— Ну, усі, то й усі! Тоді зберіться сюди по обіді, сьогодні й розпочнемо.

— Як по обіді? Зараз!

— Зараз хочете? Гарзд! Я хотів тим часом дещо сам переглянути, коли ж ваша така охота,— почнемо зараз.

Посідали так, щоб усім було зручно.

— От це буде перша спроба — побачимо, які ми будемо в серйозній праці. Ну, візьмемось до цієї риби.— Петро Михайлович розправив план на столі, всі щільно обсіли його, приготувались. Почали. Петро Михайлович взяв у руки олівець і почав пояснити план:

— Оце має бути рама, або фюзеляж... Чуєте, фю-зе-

ляж... До нього прироблюють всі інші частини аероплана. А це — крила, або підтримні поверхні. Аероплан так, як і паперовий змії, тримається в повітрі через те, що повітря тисне на ці його поверхні; отже, ці поверхні мають бути якнайлегші, а разом із тим і міцні... Ми зробимо поверхню з однієї суцільної дощечки або з оцих брусків. Вони звуться лонжеронами.

— Як, Миколо, звуться ці брусочки? — раптом звернувся до малого Миколи, усміхаючись, Петро Михайлович.

Микола на той час позіхав.

— Ло... лоро...

Всі засміялись.

— Лонжеронами, Миколо, не спи,— повторив йому учитель і став говорити далі.

Миколка почервонів, спідлоба озирнув усіх, напружив увагу.

Увійшов дід. Навшпиньки пішов у куток, набрав стружок на рукав. Вертаючись, спинився коло гуртка, заглядає в плани, слухає. Слухав-слухав, далі сумно хитнув головою, зітхнув важко-важко. Петро Михайлович почув, повернув голову:

— Чого це, Назаре, так тяжко зітхаєте?

— Трудно... не полетите!

— Чого трудно? — сміється.— Напевне полетимо, Назаре. Побачите.

— Трудно... вже бачу, кого сюди треба,— показав на план,— тут треба тих, що ходили колись у золотих гудзях, в окулярах і канти на штанах... а куди нам...

Молоді авіатори обурились:

— Що нам золоті гудзі? Що нам окуляри, канти! Ми й без штанів зробимо те, що вони в золотих гудзях робили.

— Не кажіть...

Пішов. Хитає головою, бурчить:

— Трудно... ой, трудно...

Учитель поділив своїх «авіаторів» на гуртки, доручив кожному робити ту чи іншу частину моделі та розказав, з якого саме матеріалу що робити.

Після першого дня роботи всі, одначе, члени авіаційного гуртка побачили, що справа справді не така легка, як їм зразу здавалося. А на третій, на четвертий день дехто зовсім охолов до справи — особливо з менших. Щиро взялися до роботи тільки троє: Петро, Андрій і Матвій, і на них покладав усі надії Петро Михайлович. Та ще Марійка так захопилася думкою про маленьку машину, яка буде літати, що не пошкодувала свого намистечка, оддавши з нього бусинку для упорного підшипника. Ті, що взялися до роботи, особливо піонери, виявили жваву колективну ініціативу: хто ніс матеріал, хто їздив до Києва, коли що треба, хто ввесь час сидів у майстерні і т. ін. Молоді авіатори, обміркувавши справу, постановили: вибрати відповідальних членів, які будуть робити модель, всі ж останні можуть не завжди бувати при роботі, але в курсі роботи мусять бути всі. Взялись за роботу ті ж таки троє: Петро, Андрій і Матвій. Згодом пристала до них і Оксана. Морочились із планом довгенько. Не можна сказати, щоб засвоїли його як слід, але всіх брала нетерплячка, щоб якшвидше взятися до роботи, і Петро Михайлович, зрештою, згодився в тій надії, що в процесі роботи деякі малозрозумілі деталі будуть вияснені краще. Майстерня зразу поживішала. До роботи! У відповідальних майстрів аж серце забилося: чи вийде ж що з їхньої роботи, чи не осоромлять себе? Бо вже про їхній замір говорили не тільки в школі, почали говорити й на селі. Хтось пускав уже на гурток злі й глузливі жарти: «Наші авіатори плетуть із лози аероплан, щоб летіти на місяць...» Гадали, хто б же це? А ті, що слухали доповідь про авіацію, сперечалися з ними, розвіювали плітки та нерозумні вигадки.

Проти школи через майдан стояла крамничка з вівскою «Бакалїйна торговля М. П. Латкина». Крамар Михайло Латка, маленький чоловічок зі злими зеленкуватими очима, часто стояв на порозі своєї крамниці і приглядався до школярського заняття, яке щодня гуло з ранку до вечора в школі й коло школи. Латка всією душею ненавидів цю нову школу. Ненавидів він її за «безбожництво», за нові порядки, за «мужицьку мову», а особливо за кооперативну крамничку, яку заснував при школі гурток учнів. Кооперації боявся він, як вогню, і часом цілими ночами не спав, гадаючи, що з ним буде, коли кооперативний рух охопить село. А розмови про кооперацію із школи справді переходили в село, між дорослих, і більш активні селяни вже гуртували потроху коло цієї думки інших. Латка був певний, що це все йде од школи, і при всякій нагоді ганив її перед селянами, як тільки міг.

Він завжди знав, що робиться в школі, і щодня розмовляв про неї з покупцями, що заходили до нього в крамничку купувати. Довідався він і про авіаційний гурток. Він не йняв віри, щоб із нього щось вийшло, і сподівався, що отут-то він найбільше посміється з школи. Одважує він що-небудь покупцеві, а сам спідлоб'я озирає його, що воно за людина. Звірившись, що людина плоха і темна, він і починає стиха:

— Ваш хлопчик, здається, ходить до школи, не чули, що воно там робиться тепер?

— А що таке? — турбується селянин.

— Та, кажуть, ніби вже такі стали учені, що аероплани будують, літати збираються...

— Аероплани? Школярі? — дивується селянин.

— Як же, як же, роблять аероплан. Чемберлена воювати збираються!.. — Далі Латка сумно хитає

головою.— Була колись школа — діло було. А тепер...— махнув рукою.

— І що ж, вийде щось із того, що ото вони аероплана надумали? — питав зацікавлений селянин.

— Та куди там! Разі ето мисленно, щоб якіїсь сопляки такое дело зделали. Очі одводять, що от, мовляв, яка у нас наука у школах. Всього вміють, все знають, що на небі, і на землі, й під землею... насправді... Охо-хо...

Входять люди, дослухаються. Латка не поспішає їм продавати, і помалу в крамниці набивається повно людей. І починається:

— Таки й правда: яка тепер школа, які тепер учителі.. Ось мій п'ятий рік ходить, а що толку, одна розпуста. На святках якось пристав батюшка, питає: «Скажи, мальчик, знаєш тропар хрещенію», а він йому й пече:

Раз в крещенский вечерок
Девушки гадали...

А Латка додає, а Латка допікає:

— Встане — не молиться, пообідає — лоба не перехрестить... Аероплани, моноплани, чортоплани, а спитай, чи хоч один з них «очинашу» знає...

Всі так і гунули:

— Де там! Хіба їх цього вчать!..

Дядько високий зауважив:

— Мій почав теж був у ті аеропланчики ходити, ну, та я його швидко одучив. Посилаю його до церкви в неділю, а він мені: «Треба, каже, сьогодні в школу — аероплан робимо». — «Як? У неділю?» — Та за лозину, та по плечах, та по спині. О, зразу присмирнів і літаки забув.

За ним інші:

— Що це за вигадки? Хіба це боже діло? Рибі велено плавати — плавай, пташці літати — літай. В біблійі он сказано...

І пішло:

— На мене — взяв би я того аероплана та потрощив на голові до тріски і школу таку запалив! Нащо вона нам?

— Раніш аеропланів не знали, а хіба так жилося?

Стоїть Латка, ручки на животі склав, уже мовчить, тільки слухає, та все зітхає, та головою прихитує.

III

ЩО БУЛО ДАЛІ

Почалася робота. Столи, табурети, навіть підвіконня в майстерні заставлено різними приладдями. Той струже, той клеїть, інший на спиртовій лампочці гріє чайника, згинає у парі перед носком чайника платівки з китового вуса. Петро Михайлович ходить од одного до другого, приглядає, учить, радиться... Роблять саме рамці. Робота кипить, але галасу немає; навпаки — що щільніше, що щиріше бралися до роботи, то коротша була мова. Чути було тільки:

— Подай! Принеси!.. Що далі?..

Приходили інші члени гуртка, дивились, подавали те, інше, хапалися виконати ті маленькі завдання, які часом їм доручали. Розмовляли нишком, хоч ніхто не забороняв говорити вголос. Навідувався дід Назар. Прислухався, як нові майстри вільно кидались невідомими для нього словами: нервюра, стабілізатор, стерно повороту,— придивлявся, як горіла в їх руках робота,— і вже не грала прихована під сивими вусами у нього усмішка. Працювали з ранку до вечора. Силою вже Петро Михайлович одсилав їх обідати; іноді бувало, що він сам про це забував, тоді всі залишались до вечора без обіду. Приносив хто-небудь хліба, і майстри похапцем, не кидаючи роботи, сяк-так перебивали голод. Всі аж примарніли.

НЕСПОДІВАНИЙ ПРИХИЛЬНИК

Одного дня надвечір увійшла в майстерню якась (із різкою) жінка, ввічливо поздоровкалась, стала коло порога, дивиться.

— А що скажете? — не кидаючи роботи, спитав її Петро Михайлович.

— Оце я прийшла до вас розпитатися, Петре Михайловичу, чи вони таки за ділом сюди щодня ходять, чи, може, тільки пустувати.

Петро чогось почервонів, усміхався...

— Всі, що тут, як бачите, коло праці, а може, де є такі, що й без діла блукають,—сміється Петро Михайлович.— Ваш котрий?

— А отой білоголовий,— кивнула на Петра жінка.

— Е, тітко, цього не руште, цей у нас перший майстер.

— Ну, а я вже думала так,— в жарт не в жарт почала вже весело молодиця,— тільки застану, що він тут отирається без роботи,— так і займу лозинякою: ви ж таки подумайте — схопився зранку, не поснідав, куска хліба не взяв — повіявся. Жду обідати — нема, жду полуднувати — нема. Та що ж це за лихо таке? І це щодня. Давай, думаю, піду хоч лозиною зажену! — До Петра: — Ну, скажи мені, оце ти і їсти не хочеш?

— Ми вже їли тут.

— Видно і по вас, що їли: бач, аж очі позападали.— Озирнула всіх, похитала головою, мовчки вийшла за двері і незабаром уносить: величезний горщик ряжанки й цілу хлібину, ложки. В хлопців аж очі заблищали — раптом почули в собі вовчий голод.

Поставали кругом столу, тьопають, аж виляски ходять по майстерні. Дякують та прихвалюють.

— Та й що ж це таке буде у вас, що он аж люди загомоніли в селі? Літати, чи що, надумались? — розпитує.

Петро Михайлович починає розповідати їй про модель. Слухає усміхаючись, але очі уважні.

— А вражі люди аж гудуть: нащо воно того вчитися, який із того толк? Щоб колись ото полетів та шию собі зломив. Ну, а я, правду кажучи, люблю, як ото воно гуде над головою. Отак би й полетіла, коли б хто узяв! — Усміхається.

— Ось ми, як колись збудуємо аероплан,— мимрить Андрій з повним ротом,— посадимо вас і полетимо з вами аж за море-окіян.

— Ой не дуже тільки далеко, щоб хоч назад утрапити.

Сміються.

Як виходила, до Петра Михайловича:

— То ви вже, Петре Михайловичу, не дуже томить їх... Хоч обідати пускайте. А то мій уже зі сну говорить. Оце якось побудив усіх: «Стерно,— кричить,— стерно зламаєш...»

Прощаються:

— Ну-ну, побачимо, яке з цього пива та вийде диво... Може, тільки потуманите людей та й по тому. Тоді й додому не вертайся. Чуєш? — посварилася на сина. Засміялась, пішла. Ніби аж повеселіло, пояснило в майстерні. Петро Михайлович до Петра:

— Ти б свою матір грамоти навчив.

Петро:

— Вони, трохи грамотні.

— Ага, то ж бо то й є,— промовив Петро Михайлович.

v

ЩОСЬ НІБИ ВИХОДИТЬ

Минуло кілька днів. Зробили кістяк рами. Наробили поперечин, але ніхто з майстрів якось не був певний того, що їхня робота до діла. Взятися робити підтримні поперечні. Робота, що вимагає пильності, уваги

і важкого терпіння... Члени гуртка, що приходили вчитись і допомагати, дивились на роботу з недовір'ям і починали говорити між собою, що з цього нічого, мабуть, не вийде. В селі почали вже глузувати, питали то одного, то другого хлопця: «Коли ж це ви будете вже літати?»

Проходив якимось Петро повз крамницю, Латка побачив його, кивав ручкою, сам п'яненкокий:

— Ну як? Швидко ваш аероплан буде готовий? Я щодня виглядаю...

— А вам нащо?

Латка хитро посміхнувся:

— А я думав музику найняти, щоб марша грали, як ви будете летіти...

І справді, щось таке надумав він. На майдані завжди гралась діти — пасли поросят, гуси, качки... Латка гукнув їх до крамнички, щось довго гомонів з ними, сміявся, на школу показував. Після того діти завжди, коли побачать школярів, кидали гратися й починали дражнити:

— Літуни, літуни, ідуть без штанів.

Хтось навіть склав на селі вірші і пустив між люди. Чи не сам, мабуть, Латка:

А у нашому селі
Завелися літуни.
До неба літали...
Та в болото впали...

Ні Петро, ні Матвій не звертали на це уваги, але Андрій, гарячий і гонористий, турбувався, лаявся, кулаками сварився:

— Ну-ну! Побачимо ще!

Але незабаром почали помічати за ним щось інше.

Руки були в нього умілі, зрозумів він усе швидко, і робота в нього завжди кипіла. Приспівував, сміявся, пританцьовував, а то зразу помітили — чогось осуворів

до роботи, став в'ялий,— сам не робить, тільки все критикує, до всього чіпляється...

Одного дня зовсім не прийшов у майстерню.

Доручили Матвієві довідатись — чому. По обіді прийшов Матвій, сумний, задуманий. Розповідає: переказував Андрій, щоб його виписали з гуртка.

— Чого?

— Казав, що з цього нічого не вийде, тільки слави наробимо. Тепер бігає з малими дітьми та змії пускає. На всьому його кутку змії аж гудуть, цілу повітряну флоту розвів.

Сів коло столу Петро Михайлович, задумався. Пожурилися хлопці... Якось уже й робота не йшла до рук. Скучно без Андрія, та й робота без нього надовго затягнеться... А може, ще й не вийде нічого...

Петро Михайлович ніби догадався про їхні думки:

— Коли й у вас, хлопці, теж є така думка, то кажіть зразу.

— Чи вийде що, чи не вийде, а кінчити, я гадаю, треба,— роздумливо казав Матвій.— Взялися, повинні кінчити!

— Ні, справа таки вийде,— після задуми гаряче промовив Петро, мало не стукнув рукою,— мусить вийти! Будемо кінчати.

— А до того я ще скажу вам, хлопці, от що,— промовив Петро Михайлович,— не будемо варті ми доброго слова, коли будемо кидати на половині свою роботу. Путящого робітника так із нас ніколи й не вийде. Ні характеру, ні волі, ні витримки... Так і будемо цілий вік починати і не кінчати. І вийде з нас не активна людина, а якась ганчірка. Тому моя думка теж така: що б не було, а діло довести до краю. Хай протягнеться ще місяць, два — все одно. Зразу не вдасться робота, розпитаємось у тямущих людей, почнемо наново, а не будемо кидати, не будемо розкисати. Під боком у нас Київ, а в Києві люди, які нам охоче допоможуть: чого самі не

доберемо — поїдемо, повеземо до Києва; не буде за що — пішки підемо... І коли твердо захочемо, я певний у тому, ми справу доведемо до бажаного краю. Кажіть, не покинете діла, поки на половині?

— Не покинемо, хіба вже не знаю що.

Гаряче стиснули один одному руки.

Незчулися, як у роботі пролетіло скільки днів.

Зробили нервюри, приготували поперечини, подушку. Коли нервюри стабілізатора й підтримні поверхні були прироблені до своїх поперечин, почали натягувати на них полотно... Прийшлося добре — діло йде як слід.

Приходили рано, розходились на ніч. Часом при світлі працювали. Вже не чули, що там і говорили про них на селі. Часто то один, то другий і ночувати залишались у школі. Зробили стерно поворотів, стабілізатор... Озирнули свою роботу — повеселіли, підбадьорились. Зразу якимось почули, що діло на лад іде, що в них щось вийде.

— А знаєте що, хлопці? Коли буде у нас справа і далі так іти,— радо потираючи руки, казав Петро Михайлович,— через два-три дні у нас модель буде готова.

У хлопців аж серце забилося:

— Невже так швидко? Не може бути!..

— Ага,— засміявся Петро Михайлович,— тепер швидко, а пам'ятаєте, як ви спочатку хотіли всю модель за один день зробити.

Пригадали хлопці, теж стали сміятися. Погомоніли. посміялися — і знову до роботи.

VI

ПІЗНЬОЇ НОЧІ

Звечора Петро Михайлович довго писав листи. Зранку дід Назар збирався на базар у місто, і треба було скінчити їх сьогодні. Написавши листи, Петро Михай-

Винесли. З галасом, із гамором.

лович пішов до діда Назара, щоб передати їх. Переходячи через клас, він побачив що двері в майстерню одчинено, там горить світло. Лунав голос у порожніх класах. Підійшов ближче. На стільці коло столу сидів Назар, перед ним в одній сорочці, босий стояв Петро, в одній руці кусок черствого хліба, другою вимахує, очі аж блищать. Щось говорить... Прислухався:

— І не тільки, діду, вона буде світити нам у хаті, електричність — це такий кінь, що коли ми зможемо його запрягти, він усе буде нам робити: орати, молотити, возити. Село наше засяє вночі, удень загудуть електричні млини, на полях забігають трактори... О, тоді, діду, заживемо...

Мимоволі заслухався Петро Михайлович, не хотів перебивати, пішов посидіти на ганок. Думав собі: як цей хлопець швидко зростає розумово, міцніє — недавно ще був дитина.

Сів на ганку. Ніч була темна, зоряна. Село спало. Через майдан рипнула хвіртка, почувися веселі п'яні голоси, безладна пісня. «Либонь, це од Латки,— подумав Петро Михайлович,— чого це вони?» Далі догадався: «Еге, голубчику, це ж ти самогончиком підторговуєш».

— Де...е... я... я... — п'яним затягнув хтось голосом, далі зразу перестав, кричить — голос лине до школи:

— Гей, ви, інженери, подавай мені зараз той самий чортоплан, хай везе додому...

— Завтра, завтра, Федоре Івановичу!.. Не гвалтуйте!.. Вставайте, біда мені з вами! — чути коло нього улесливий голос.

— Ні! Я докажу їм, безштанькам!

— Завтра, завтра, Федоре Івановичу!.. Не гвалтуйте!..

«Так і є!» — подумав Петро Михайлович.

Далі пішла робота певно й швидко наближалась до кінця. В майстерню почали навідуватись члени гуртка, далі — все більше й більше, і незабаром шуміло вже там, як у вулику. Всі побачили, що справа виходить, допомагали, підбадьорювали, хоч це було вже тепер і зайве. Зайшов якимось і Андрій, тихий, змарнілий, прохав, чи можна йому подивитися. Йому, звичайно, дозволили. Дивився Андрій на роботу, і часом було помітно, як у нього загорались очі, щоб вхопити щось зробити чи допомогти, але втримував себе: його ніхто не закликав, а самому було соромно. Часом повертався і рішуче виходив із майстерні, але незабаром вертався знову, так, ніби його хто силоміць тягнув сюди... Стоїть, руки на грудях склавши, очей з роботи не зводить, а очі так і їдять роботу... Помітно, хоч і не був давно в майстерні,— все зрозумів уже... Часом, коли що не так робилося, аж кривився, аж тупав на місці — не міг витримати і хоч істиха, боязко підказував, давав коротеньку пораду.

Прийшов день, коли мали скінчити роботу. Ще зранку зібрався увесь до одного авіаційний гурток; поприходило багато з інших гуртків побачити роботу своїх товаришів. Кінчали, коли було повно в майстерні людей.

Приробили підтримну поверхню до подушки, подушку до рамців. Прикріпили стабілізатор, установили стерно...

Петро Михайлович подивився веселими очима на учнів, промовив урочисто:

— Тепер на оці два гачки надінемо резиновий шнур, і наш аероплан буде готовий.

Швидко і напружено, навіть трохи хвилюючись, докінчував Петро останню роботу. В майстерні було так тихо, ніби не було там ні духу... Одступив:

— Готово!

На столі стояв невеличкий чепурненький аероплан — ну, зовсім, зовсім такий, як літають, тільки що маленький.

— Слава!.. Слава!..— залунало в майстерні; зашуміли, захвилювались.

— Стійте, заждіть,— спиняв їх Петро Михайлович,— рано ще радіти. Тільки тоді, як аероплан наш полетить, ми можемо сказати що діло довели до кінця.

— Полетить, полетить,— гукали всі.

— Ну, це ми ще побачимо. Зараз уже вечоріє, крім того надворі вітер, сьогодні вже пускати не будемо.

Нетерплячі, а особливо менші, аж танцювали, щоб сьогодні пустити, але старші вже мали витримку й казали, що краще пускати аероплан завтра зранку, якщо не буде вітру.

— Рано ми не будемо пускати, пустимо годині о дванадцятій,— радив Петро Михайлович,— об одинадцятій годині прибуває на нашу станцію потяг, а завтра цим потягом обіцяв прибути до нас... знаєте, хто?

— Хто, хто такий? — зацікавились школярі.

— Обіцяв прибути до нас товариш Микола, отой літун, що ви бачили його в Києві на аеродромі, пам'ятаєте? Я йому писав у листі про нашу роботу, про те, як вороже поставились до нас у селі, і він обіцяв приїхати до нас і прочитати нашим селянам лекцію про авіацію. Товариші піонери повинні цю справу взяти до своїх рук і оповістити всіх, особливо молодь.

— От добре, от добре,— пораділи школярі, аж у долоні заплескали,— коли наш аероплан не полетить, він нам розкаже тоді, що треба зробити.

— От через те я й радив би не пускати нашу модель до його приїзду.

Всі погодились на цьому, а піонери з комсомолом взялися оповіщати село про приїзд літуна й авіаційні збори.

Другого дня, як навмисне, зранку погода була на диво гарна; ясно світило сонце, на небі — ні хмариночки: синє, синє, аж прозоре; і дерево стоїть тихо, листом не колихне. Цвірінькають горобці, гомонять на майдані діти. Була неділя. Коло школи зібрались не всі школярі. Дожидали гостя з Києва, забігали наперед, визирали. Зрештою, побачили: од станції верталися Петро й Андрій, що ходили зустрічати літуна. Верталися самі, помалу, невесело.

— Ну що, немає?

— Не приїхав. Кожну людину, що виходила з вагонів, оглядали, не бачили й похожого.

Було досадно: його ж так сподівалися, його так дожидали. Нащо було обіцяти.

Вийшов Петро Михайлович, теж дивувався:

— Мабуть, йому щось перешкодило. Та ще він колись прибуде до нас,— заспокоював.

— Як же тепер — будемо самі пускати? — запитав його Петро.

— Звичайно, спробуємо пустити самі, ідіть винесіть модель.

Винесли. З галасом, із гамором.

Малі діти, що пасли на вигоні свині та гуси, спершу на школу ніби не звертали уваги; коли ж тільки винесли модель, один чогось помчав до Латки, а всі інші, як по команді, кинулись до гурту; стали трохи осторонь у ряд, позакладали нащось за спину руки, дожидають...

Аж ось рипнула хвіртка у Латки. Іде до гурту прилизаний, черевички аж блищать ради свята, осміхається улесливо й єхидно.

Школярі незадоволено стиха гомоніли:

— О, Латку вже чорт несе сюди. І чого йому треба? Він же сміявся з нашої роботи.

— Того ж і треба, щоб посміятися з нас, коли не по-

летимо,— казали наші. Всі нелюбо спідлоба позирали на Латку.

А він ніби того й не помічає: ручки заклав за спину, стулив губки, дивиться такий добрий, улесливий, хоч до болячки клади його.

Андрій стиха:

— І так би й дав по...

Петро Михайлович озирнув свій гурток:

— Ну, хто ж перший?

Зашепотіли схвильовано: — Бери ти, бери ти...— боялись.

Взявся Матвій. Підійшов, накручує резину.

— Розступіться! — Всі розступились.

Підійняв угору, кинув...

Модель задирчала і... носом у землю.

Всі так і зів'яли:

— От так же...

Раптом мала дітвора з-за спин руки, як не затрублять у гарбузові дудки, як не задеренчать у гребінці, як не забряжчать у черепки, цілий оркестр. Гурток людей, що спинився, ідучи з церкви, в регіт. Латка одвернувся, пхикає в руку. Між школярами пішло сумне:

— Не полетить, не полетить.

І стоїть дід Назар збоку, журно головою хитає:

— Зарізали, острамили школу...

— Заждіть. Це ще нічого не означає,— чути бадьорий голос Петра,— може, ще він полетить. Здається, Матвій не так кидає його — треба трошки вниз.

Закрутив резину, підняв, кинув...

Упав, як каменяка.

Регіт за спиною дужчий... галас...

Підійшов Петро Михайлович:

— Що б воно значило,— озирає модель, пробує рукою всі частини.

Наблизився Латка, теж сумно хитає головою, але в маленьких очицях поблискує задоволення:

— Не летить ваш аероплан, Петре Михайловичу, не летить...

І хитає головою Назар:

— Ех, краще б не страмилися.

Петро Михайлович щось трохи поморочився коло моделі, мовчки підняв, кинув...

Модель теж не полетіла.

Назар махнув безнадійно рукою, повернувся, пішов до школи.

А голоси за спинами сміливішали:

— Вони думали, так-то й полетить.

— Якраз ця школа цього й научить. Та ці учителі...

— Та що тепер за школа...

І пішло...

А малі стрибають, верещать, трублять — як малі дикунці.

Зрештою, Андрій не витерпів: підбіг до дітей, вихопив у одного гарбузячу дудку й почав їх тіпати нею по плечах. Порозгонив.

Одходили люди, повипрямлялись, ніби їм од цього аж полегшало. Гомонять, сміються, з ними пішов і Латка. І було видко, як він розповідає їм щось смішне, вимахує руками, показує, очевидно, як падала модель, і сміється, аж до землі присідає.

Один по одному відходили од гурту й школярі, ліниво, скучно.

Коло моделі з'алишилися самі майстри та Андрій із ними.

— Ну, що ж його тепер будемо робити...

— Нічого, не будемо сумувати, товариші, — почав Петро Михайлович, — я гадаю, що діло ми поправимо. Зараз ми не будемо його пускати, щоб не попсувати його зовсім, а пождемо, поки приїде до нас товариш Микола. Я думаю, що він усе ж таки прибуде. Через день, через два, може, через тиждень... Він нам діло поправить. Та, може, тут і поправляти немає чого... Може, тут треба

тільки що-небудь одігнути, що небудь підкрутити. Коли б тут був літун-фахівець...

Його перебив Петро:

— Гляньте, що то Андрій робить?

Андрій вже пригнувся коло моделі, мовчки щось порався коло неї, аж частини рипіли.

— Андрію, покинь! Андрію, модель зламаєш.

— Та він модель ламає!!

В Андрія тільки очі горіли... Ніби й мова не до нього.

— Андрію!..

— Одніміть од нього модель!

Але Андрій вже випрямлявся й піднімав угору модель. Підняв, кинув із розгону... і стало диво: аеропланчик захурчав і рівно, гарно, як живий великий метелик, пролетів трошки над землею... Петро Михайлович по годиннику налічив п'ятнадцять секунд. Вирвався такий крик радості, що його почули мало не по всьому селі. Діти, що гралися у глинищі в хатки, повистромляли з ями голови, побачили, і з вереском, із галасом, кинувши свої цяцьки, в піску і в глині побігли до гурту; люди, що порозходились із майдану, спинялись, повертали і здалека дивились, що там зчинився за крик.

Модель, трохи пролетівши, сіла, і Андрій легенько підхопив її, як дитину, на руки. Всі до нього юрмою.

— Що ти зробив із ним? Як ти пустив його?

Андрій аж сяяв од радощів. Розповідає:

— Я тільки одхилив трохи стабілізатора та резину закрутив не так туго, як ви.

— Як же ти догадався?

Андрій і сам не знав; сміється:

— Хто його знає.

Спробували ще раз.

Полетіло ще краще.

Діти шапки, картузи кидають угору, перекидьом... Швидко вертаються назад ті, що пішли з майдану,

аж піт на лобі блищить. Біжить Назар, аж спотикається, з городу, радий, шапкою махає, сміється... Вискочив із хати Латка, в одній жилетці, з ложкою в руках, видно, сів тільки обідати... Очі тепер у нього злякані, великі.

— Товариші, — гукає Андрій, і очі сяють у нього завзяттям і щастям, — підемо тепер із нашим аеропланом по всьому селу, по всіх вулицях.

— Ходім, ходім! — загули.

Збільшувалась за ним юрма, збільшувався гомін: «Що таке? Що таке?» Скрізь по вулиці із тинів, із-за воріт визирали голови, простоволосі, в шапках, заспані, розкуйовджені, молоді в кольорових стрічках. Забілили сорочки, заясніли вишивки, спідниці, мов живим цвітом завітчало всі по шляху тини й загати — це шумко й радісно йшли молоді піонери в селі. І шулиться, ідучи з церкви, якась стара бабуся під тином, прихиляється, хреститься, з острахом позираючи на це диво, що ось завелося в їхньому селі. Стоїть Петро Михайлович один серед майдану, вуса накручує, посміхається.

А молодий гомін дзвенить, шумить десь аж на другому кінці села.

ІХ

Х А Й Ж И В Е А В І А Ц І Я !

Коли з другої вулиці вертались школярі на майдан, за ними тягнувся вже довгий хвіст. Діти, молодь, дядьки, плентались навіть десь іззаду старі зігнуті діди з ціпками. А посеред натовпу, над аеропланчиком, маяли вже червоні прапори з плакатами: «Хай живе авіація!», «Підтримуйте наш повітряний флот!», «Всі на допомогу авіації!» Спинились усі серед майдану. Гуде, як на ярмарку. Підходили нові й нові люди, дивились, руками лапали, прохали, щоб іще раз пустили аероплан. Пускали без ліку. Гомоніли люди:

— От тобі й наші! Яке втяли!

Інші намагались трохи розхолодити людей:

— Та хіба воно справжнє! Це ж тільки виграшки дитячі! Цяцька!

— Зробили маленьке, зуміють зробити і велике! — казали інші.

— Не так-то легко зробити велике: ось у мене є маленький хлопчик, Костик. Він у мене оце колись возика зробив. Зовсім похожий на віз. Ану, хай він зробить великий?

— А ось ти робиш великого воза, а чи робиш ти отаку птицю, щоб літала, як оце школярі зробили?

Регіт.

— Так бачите... то одна річ.

— Ото ж бо то й є!

Дід Назар цілу аудиторію зібрав коло себе:

— Ні, браття, це не пустякове діло! Тут усякі плани треба, всякі науки — фізика, граматика... Це тільки інженери колись робили, та й неабиякі інженери! От скажемо: невр... невр... неврюри, стабі-лі-затори... Що це вам, іграшки?

Крутився у натовпі і Латка:

— А як ви гадаєте? — дехто до нього.

Латка очицями сюди, очицями туди, ручками круть-верть.

Ж

ГОСТІ З НЕБА

Хтось голосно:

— Так то воно так, а все ж це тільки маленьке журавлення. Ні, ви такого мені журавля зробіть, як ото...— І височенний дядько підняв ключку вгору. За гомоном ніхто не чув, як високо над селом гув справжній аероплан. Всі підвели вгору голови.

— Оце журавель! На цього наклади пудів з півсотні — повезе.

— Ні, мабуть, ним тільки хіба пір'я возити.

— Повезе,— домагався хтось,— бач, як гуде, як добрий бугай.

— Годують, мабуть, добре, то й гуде!

— Та чого це він кружляє на одному місці? Чи він блудить, чи він світом нудить?

— Гляньте! Чи не думає оце він тут сідати?

Всі примовкли.

Чийсь схвильований голос:

— Так і є. Сідає. Чого це він?

Аероплан робив над селом круги, спускався все нижче й нижче, сідав над майданом.

Вже можна було забачити людей на ньому. Хтось із школярів крікнув на все горло:

— Це ж наш літун... Товариш Микола.

— Петро Михайловичу! Гляньте, Петро Михайловичу, де ви?

А Петро Михайлович не чує: сам уже закинув голову вгору, сміявся, щось гукав і махав своїм кашкетом.

Загуло на майдані, загомоніло, замаяли шапки вгорі, затіпались в повітрі чуби. Але гомін на майдані став щухнути, тонути: могутній і радісний рев велетня-птаха все поглушив...

Рівно, ніби з гори по ковзалці, аероплан злетів на землю, легко торкнувся коліщатами землі, трохи прокотився по майдані й став.

Вискочив товариш Микола, веселий, несподіваний, мов із неба прилетів. Звіталися.

— Як же ваша модель?

Показують.

Якийсь дядько:

— Ану-ну, погляньте, чи ковалівці до чого-небудь здатні, чи, може, тільки їм змії з паперу пускати?

Літун уважно з усіх боків розглядав модель. Підійшов другий товариш, що коло стерна сидів,— здавався

збоку старшим, а справді — таке гарне, симпатичне обличчя, — дивиться:

— Робота досить чиста.

Літун:

— Літає?

Всі весело:

— Го-го, ще й як!

Літун накрутив, підняв, кинув: полетіло.

Засміявся літун:

— Чудово! Ніхто не допомагав? До літуна ніякого не звертались за допомогою?

— Ні, ні, самі!

— Це навіть дивно, це дуже рідкий випадок, щоб при таких умовах зразу модель удавалася. Признаюсь, моя перша модель не полетіла!

Розповіли йому, як спершу модель теж не хотіла летіти, як сміялись з них, як потім Андрій догадався, що зробити, усе, як було далі.

— Молодці, товариші! Браво! — аж очі засяяли в літуна.

Далі до людей:

— Ну, як же тепер ви скажете, громадяни, путяще це діло — авіація, чи це тільки одна забавка?

— Та хто його знає... Одні так кажуть, другі інакше. Воно нам, правду кажучи, без діла, то ми не дуже до нього й доскіпуємось. Нам на ньому не літати.

— Ні, громадяни, так не можна ставитись до цієї справи, це діло наше спільне. Це ви так кажете, що мало знаєте або й зовсім нічого не знаєте про авіацію. Чув я, як дехто з вас вороже зустріли ваших сільських молодих піонерів, що почали учитися цього діла, і навмисне прибув сюди, щоб побалакати з вами про цю справу. Мені здається, коли ви мене уважно послухаєте, то самі побачите, що авіація і не така пуста справа, як вам здається, і не така вже далека вам, як ви про це думаєте. Будете слухати мене?

Загули:

— О, а чому не слухати? Просимо дуже.

— Нам треба, щоб з нами говорили.

— Давно вже треба.

ХІ

ПРО АВІАЦІЮ

Збились тісніше. Ті, що стояли далі, підійшли до гурту. Малеча посідала спереду, на моріжку, дорослі стали стіною. Літун став на аероплані, щоб усіх бачити, й почав:

— Перш за все, — запитав він селян, — для чого, на вашу думку, потрібні нам аероплани?

— Звісно, для того, щоб воюватись, — одповіли селяни.

— Так, — підтвердив літун, — це правда, авіація може бути великою й могутньою зброєю під час війни. Буржуазні держави це добре розуміють і хапаються як можна більше набувати військових літаків. Отже, й ми хочемо чи не хочемо, але мусимо мати свій військовий повітряний флот. Але це все тільки до якогось часу. Справжнє ж велике значення авіації — не в тому! — Далі він говорив про те, що авіація, яка служила до останніх часів для військових потреб, незабаром буде служити культурним і науковим цілям. — Вже й тепер, — казав він, — почали будувати аероплани й дирижаблі для перевозки вантажу й пасажирів, для наукових дослідів. Прийде час, і вони будуть служити для зносин між далекими країнами, що між ними лежать пустелі та непроходимі ліси й болота... — Казав про те, що і в сільському господарстві теж авіація буде мати значення, що вже й тепер в Європі і у нас навіть із аеропланів фотографують землю й роблять межові плани, труять сарану на полях...

— Зразу навіть трудно уявити собі, — казав він, — скільки всякого полегшення, скільки користі принесе людині авіація.

Слухають уважно, але погляд гострий,— помітно, не дуже ймуть вони цьому віри. Зітхає хтось:

— Ехе-хе. Коли-то тільки буде цеє...

— Та чи й буде...

— Як же воно не буде, коли вже воно майже є в людей. В Німеччині після війни вже почали будувати пасажирські й грузові дирижаблі, які хоч і не так швидко літають, як аероплани, зате зможуть піднімати до 2000 пудів вантажу.

— 2000... — загуло в натовпі. — Ой, щось мені того...

— Авіація росте неймовірно швидко,— казав далі літун,— ще недавно вважали, що найбільше без перепочинку аероплан може літати 25—26 годин, але в Америці вже літають більше 37 годин. Тепер аероплан без перепочинку може пролетіти до 3000 верстов, а за одну годину може пролітати мало не 400 верстов.

Загомніли, гаряче замахали руками:

— Не було цього й не буде!.. Що він морочить голову. 3000 верстов... Де це видано?

— Це він уже трохи теє...

— Товариші, я не байки прибув вам провадити. Кажу те, що люди давно вже знають. А це видано було, щоб до вас у село прилітали з Києва? Що це, байка?

Тож і школярі:

— А пароплав — байка, а машина — байка, а оце-о — байка? — показують на свою модель.

Притихли. Стриманіше:

— Не знаю, хто тільки буде на ньому літати?

— Хто буде літати? Будьте певні, всякий полетить. Колись, як повелися були залізниці, хіба наші діди не виходили з попами та з корогвами проти потяга, як проти нечистої сили, а тепер що ми бачимо — часом не дотовпишся і в вагон. Що? Може, неправда?

Сміються. Пом'якшали.

— Ми їздимо по залізниці, плаваємо пароплавом, любісінько будемо літати в повітрі. Та коли зважити

добре, то на аероплані далеко менше буде небезпеки, ніж, скажемо, в потязі. Вже й тепер кажуть, що з аеропланами менше буває катастроф, ніж із потягом.

Повеселіли, жартують.

— Воно, правда, тут гайки вже не одкрутиш.

— І моста не зірвеш...

— І насипу ніякого й ремонту не треба — вигода видима...

— Треба сказати, що тепер будують такі аероплани, що можуть сідати не тільки на землі, а й на воді. Так звані гідроаероплани. Лети, куди хочеш,— через моря, через пустелі, через непроходимі хащі...

Один не втерпів, здвигнув плечима, усміхнувся:

— Це зовсім, як у тій казці. Оце якось мій школяр купив книжечку про Іванушку-дурачка, так там те ж саме: сів на горбоконику, не вспів озирнутись, як уже і в столицю дімчав!..

Сміх. Хтось додає:

— А я читав, як один іще на такому килимку летів...

Почали гомоніти, сміятись. Сміявся й літун.

— Бач, про це ви знаєте всі, а про справжні чудеса ніхто й не чув! А я ще скажу,— казав він далі,— що й у казці не вигадано нічого кращого од аероплана. Навпаки, на аероплані, мені здається, далеко зручніше літати, ніж на різних кочергах, мітлах, жлуктах та килимах. Там сиди, та й трусись, та держись.

Сміються всі.

— Та ще й добре держись,— уставив хтось.

— Що? Мо, доводилось? — Сміх. Інші:

— Та годі! Тут діло, а вони...

— Інше діло на аероплані. От, скажемо, тепер у Парижі: треба вам у Лондон, купуєте собі квиток, увіходите, як у вагон... Повно людей, в кріслах, на канапах порозсідалися, книжки, газети читають. Підняло, понесло вас — вам байдужісінько. На протязі всієї аеролінії, що тягнеться на 380 кілометрів, у різних місцях прив'язані

аеростати, що вказують дорогу,— вже не зблудить. Кожних 60 кілометрів — аеродром; там — станції, полустанки з сигналами, з маяками. Про якусь небезпеку вам і в голову не приходить. Подорожуючи, розмовляєте по радіо з тими станціями, над котрими пролітаєте, розпитуєте передні станції про погоду чи слухаєте концерти — чи то з Парижа, чи Лондона. Поки те-се — незчулись, вже й у Лондоні. Ні, я все ж таки з більшою охотою полетів би на аероплані, ніж на якомусь жлукті,— додав він сміючись.

Довго ще говорили, часом жартували, сміялись, але помітно вже було — думніші стали очі в людей, більш довірливий голос. Кінчив літун побажанням:

— Хай же живе наша червона авіація, хай росте, шириться вона у нашому багатому, талановитому краї! — Шукав очима школярів-авіаторів: — Хай живуть молоді піонери, що кинули у вашому селі перше проміння свідомості щодо цієї великої, для всякої країни необхідної справи!

Дехто аж загорівся:

— А що? Хай і наших знають! Наша Ковалівка теж неабищо. Молодці школярі.

— Слава! Слава! — Вхопили на руки Петра, Андрія, Матвія, далі всіх членів авіаційного гуртка, більших і малих, гойдали вище голови.

ХІІ

В КИЇВ ПО СІЛЬ

— Громадяни! Товариші! — махає руками літун.— Увага! Маю ще вам сказати дещо.

Помалу затихли. Усміхаються.

— Хто хоче проїхати на аероплані до Києва й назад? Можна взяти двох — одного з більших школярів, другого — коли із дорослих хто охочий. Хто сміливий? Хто на голову міцний?

Зашуміли, загули, і незабаром із членів гуртка ви-йшов наперед Петро, якого товариші вибрали одного-лосно, схвильований, радісний. З дорослими справа ула-годилась не так швидко. Всі хотіли, але всі боялись.

— Хай ось Максим Мичка летить: він на морях пла-вав.

— Ні, Мички шкода — дітей багато, хай летить Гри-гор — він бурлака, у нього ні жінки, ні дітей...

Регіт.

— А жінкам можна?..

— Можна!

Зацокотіли, тоненько загомоніли жінки:

— Марусю! Бабу Грибиху! Тетяну! Москалівну!..

Веселий чоловік:

— Люди добрі. Прошу вас слізно: беріть мою!.. Хай голови не гризе мені!

— Тетяну! Тетяну!..

Мало не силоміць випхали наперед високу струнку молодицю, ту саму, що приносила хлопцям у майстерню горщик ряжанки. Засоромлена, червона, аж пасмо коси вибілося з-під очіпка, а очі сяяли сміливо й весело. До Петра:

— Ну, сину, коли гинути, то гинути разом. Що там не буде — полетимо!

— Оце так! Мати з сином... Оце молодиця!

Тим часом літун заохотив собі на допомогу кілька душ людей, школярів, нашвидку поясняв їм, як треба буде пускати аероплан. До матері й сина:

— Ну, тепер сідайте! Сюди ось...— Вийняв годинни-ка: — Без чверті чотири!

Тетяна, сідаючи, весело й схвильовано до людей:

— Ех, хоч раз у житті вирвуся з цього пекла! Про-щавайте, люди добрі, не згадуйте лихом!

Кругом загоготіло:

— Це рідимий літун! Вона й дівкою була угара!

— Гляньте, то їх прив'язують, чи що б то?

— Аякже, щоб часом перекидя не полетіли!

Матір і сина поприв'язували, наділи на голову шапки з довгими ушима, літун дав їм поради, як себе тримати під час літання, тоді заліз у аероплан, покрутив стернами й крикнув щось механікові. Той декілька разів повернув пропелер... Зашумів двигун, загув гвинт. Механік з допомагачами вхопили аероплан, держали, як дикого крилатого коня, що поривався летіти...

— Пускати?..

— Заждіть! Заждіть! — наузбіч проштовхувався якийсь дід з мішком під пахвою. Кричить:

— Купіть мені, коли вже таке, то, будь ласка, півпуда солі у Києві! Там дешевше, ніж у нашого Латки! Купите? Все одно дурно будете літати!

Сміються кругом, сміється літун, рукою махає — давай, мовляв. Дід кинув мішок, літун підхопив його, поклав на аероплан. Гукнув:

— Півпуда солі? Добре!

Перегукнувся знову з механіком... Крикнув:

— Пускай!

Пустили. Аероплан покотився по землі, одірвався од неї, помчав угору.

Глянув Петро униз — серце замліло.

Механік, люди, майдан, школа — все шугнуло вниз, як у провалля... І здається, що аероплан гуде, дирчить у повітрі на одному місці, а під ним тоне, летить кудись усе: і ліс, як бур'янець, і озеро, як чорна на штанах латка, і все село маленьке, як малюночок на папері.

ХІІІ

У КИЄВІ

— Де це ми?

Кругом люди, гомін, сміх... Трава. Якись будови...

Либонь, це той самий аеродром. Так ніби хтось могутній перекинув їх із села аж сюди... Встають, ноги тремтять. Літун гукає на когось:

— Автомобіль у нас вільний?

— А що таке?

— Після скажу...

Гуде автомобіль.

Сіли. Загув.

Летять мимо телеграфні стовпи, крамниці, будинки... люди піші, люди на возах... трамваї, височенні будинки.

Задирчав автомобіль. Став. Перед очима — скляні двері, над ними великими літерами:

«С о р о б к о п».

Літун із дідовим мішком з автомобіля, у двері, сховавсь...

Дві-три хвилини — виходить із клунком. Крикнув автомобіль, мчить...

І вже перед очима знову аероплан...

Скільки хвилин і...

— Дрр...

Затремтів птиця-звір, і вже внизу сади, як бур'яни, Київ, як невеличкий малюнок, менший, менший... зник...

ХІV

ДІЛО БУДЕ

В селі не розходились люди, посідали коло школи, дожидали. Повільно гомоніли про міське життя, про сільське, про нові порядки. Позирали на небо, прислухались. Механік вийняв годинника, заклопотано заглянув у нього:

— Двадцять п'ять хвилин пройшло — час би вже...

— Так швидко?! — дивуються.

— Треба, щоб уже вертались,— певно, з тією сіллю забарились.

Жартували з дідом:

— Ні солі, ні мішка...

Аж ось один із школярів:

— Гуде...

Схопились з місця — всі на майдан, попіднімали голови вгору.

Дивляться, шуккають у небі очима. Радісно:

— А он же й він!

— Де? Де? Ага! Бачу!

Підлітає аероплан, гуде радісно, весело, бадьоро...
Виходять.

Обступили, оточили:

— Ну як? Ну що? Дуже страшно?

Петро й мати сміються, точаться, як п'яні:

— Як тепер чудно тут! Немовби й село не те...

Хтось згадав:

— А солі дідовві, мабуть, не купили?

— О, я й забуула — єсть.

Передають дідовві клунок. Всі до того клунка:

— Гляньте! Справді! Де купували? Почім? Бачте, діду, це б пішки коли б ви доплентались до Києва?

Дід подививсь на аероплан, подививсь на клунок, подумав і до людей:

— А чи знаєте, що я вам скажу, люди добрі? Єй-право, мабуть, з цього діло буде!..

хv

УРОЧИСТІ ЗБОРИ

Перед тим, як одлітати, літун зайшов у шкільну майстерню. Там зібрався весь авіаційний гурток. Члени гурткової президії, Петро й Матвій, закінчили цієї весни школу, і на їх місце треба було обрати інших. Голова гуртка, Петро, одкрив збори. Озирнувся — нема секретаря.

— Секретар! Де ж секретар?

Андрій стояв осторонь, як чужий, чогось невеселий, задуманий.

— Я ж... виписався з гуртка, — стиха промовив він. Всі якось про це вже й забули були, тепер згадали.

— Як же тепер? Другого вибирати? Чи, може, знову приймемо Андрія? Як ти, Андрію?

— Коли приймете знову, то я...

Загули:

— Прийняти! Прийняти! Він усе ж багато працював коло моделі. Він і модель догадався, як пустити. Прийняти! Голосуйте!

— Заждіть, товариші,— спинив їх Петро,— Андрієвої заяви ще не розглядали наші загальні збори, і коли він зараз зречеться її, то нам не треба буде й голосувати, я так гадаю.

— Правда,— загули,— сідай, Андрію, на своє місце та більше так не роби!

Андрій, червоний і радісний, швидко сів на своє місце.

Одчинили збори. За почесного голову обрали товариша Миколу. Вітали його бурхливо, радісно. Подякувавши за честь, товариш Микола сказав промову, коротеньку, але щиру й гарячу. Він казав, що сьогоднішній день для нього справжнє свято, що в нього зростає певність і віра у розвиток, у велике майбутнє авіаційної справи у нашому краї, коли він дивиться на ці молоді, ще дитячі, завзяті обличчя. Казав: «Коли ви, діти, змогли вже в своєму селі порушити між дорослими селянами цю великої ваги справу, що ж зможете ви зробити тоді, коли набудете сили й знання й коли з такою любов'ю й завзяттям оддастесь справі авіації». Закликав поширювати свою роботу в школі і в селі, учитися, набирати членів, поширити в селі осередок допомоги авіації. Обіцяв держати з ними зв'язок, допомагати всім, чого буде треба. Радив тепер же накреслити план дальнішої роботи. Андрій відразу загорівся:

— Далі, я гадаю, нам треба збудувати справжній аероплан.

Всі засміялись.

— Ого, куди вхопив!..

— Аероплан не аероплан, а планер, я гадаю, ви могли б тут збудувати,— промовив літун.

— Планер! Планер! — загули збори.— Щоб літати, як Яковчук!

— Стійте,— спинив усіх Матвій,— будувати, то будувати, але з чого ми будемо будувати? На які кошти?

Всі примовкли.

— Справді. Це питання цілком слушне, і його треба уважно обміркувати,— сказав товариш Микола.

Далі товариш Микола запропонував, щоб хто-небудь із членів гуртка списав усю роботу гуртка коло моделі, всі пригоди, які довелося пережити гурткові, й одіслав у редакцію авіаційного журналу «Повітряний флот», що видає його Центральне правління товариства авіації та повітроплавства у Харкові. Зрештою, вийняв авіаційні значки і роздав членам гуртка. Дійшовши до маленької Марійки, він спинився здивований.

— Невже й ця дівчинка — член вашого гуртка?

— Аякже. Член та ще й активний. Це наш бібліотекар!

Погладив по голові, дав і їй значок. Так і спалахнула вся з радощів, а очиці так і прикипіли до блискучого значка.

Коло дверей стояло душ із п'ять учнів, не беручи участі в зборах.

— Це теж із вашого гуртка?

— Ні, це прийшли записуватися у гурток.

— Ого, зразу п'ять душ!

— Е, це ще не всі...— Почали рахувати, хто ще казав, що хоче записатись у гурток.

— ...І Микита, і Петренко, і Кошіль, і Гончаренко, і Василь Підгірний, і Макар Підгірний...

— Дивіться, який урожай у вас сьогодні,— сміється літун. Тим часом Андрій щось гаряче почав шепотіти між товаришами, показував значок, махав руками, доводив щось, позираючи на Петра Михайловича.

— В чім річ? — помітивши це, спитав товариш Микола.

— Петро Михайлович теж член нашого гуртка.

— А, правда. Я й забув.— І товариш Микола, сміючись, подав значок і Петрові Михайловичу. Той теж засміявся, а потім поважно пришпилів значок до тужурки. Поруч Петра Михайловича стояв дід Назар; товариш Микола подивився на нього, подивився на учнів. Всі зрозуміли: «Дати й дідові?» — «Дайте! Дайте!» — Дід почервонів, засоромивсь — тікати; придержали, до свити причепили.

Посипались оплески, вигуки, радісний сміх...

Товариш Микола сказав, що, на великий жаль, він мусить зараз одлітати, і став прощатись. Веселою гурмою висипали із школи, пішли до машини. Як одлітав аероплан, кричали:

— До побачення! До побачення!

ХVІ

В НЕВІДОМІ СВІТИ...

Зайшла ніч, але село ще не спало. Чути було сміх, гомін, парубочі вигуки, десь у вербах дівочі співи. Зайва, не витрачена за день сила дзвеніла й гула, шумувала в селі, розгонила сон і тишу. А вгорі без ліку блискучі далекі світи зоріють. Все небо, здається, двигтить і тремтить такою незміримою силою енергії, такими могучими, невідомими законами-таємницями, що з давніх-давен хвилюють людину, будять думку; зорі тягнуть до себе, надихають бажанням піднятись до них... На горі за селом росте над ровом стара груша, що її знають в селі і що на ній побували малими теж, мабуть, усі. Спереду темніє смуга: через поле стояв ліс. Над лісом жевріє Марс, як жарина. Під грушею чути тиху, спокійну розмову...

— А я читав, що один вчений подавав таку думку:

зробити таку гармату, щоб стріляла на сотні верстоз, і зробити велике ядро, в якому можна було б сидіти людям.

— Зажди, а чим би вони дихали там?..

— А дихали б вони он як...

З біноклем у руках, з блискучими значками на грудях сиділи на рові Петро й Андрій. Дивились у бінокль на Марс, говорили про те, що, певне, живуть там якісь живі створіння, можливо, розумні, що колись людський розум дійде до того, що знайде спосіб, як завести зносини з цією планетою, що непокійний людський дух, раз пробудившись, вже ніколи не перестане пориватися туди.

— Може, багато буде невдач, катастроф, жертв, але це не спинить уже людину! — казав Петро.

— А ні! — згодився Андрій.— Ти ж таки подумай — побути там, де ще ніхто ніколи в світі не бував! Дізнатись про таке, про що, поки світ стояв, поки жили люди, ніхто не знав, не відав!..

— Подумаєш — аж мурашки полізуть... Здається, все б за це віддав, все покинув...

— Так... є за що хоч би і вмерти!..

Затихли, задумались.

— Я тепер розумію того Ікара, що не послухався батька і полетів до сонця...

— Якого Ікара?

— А ти хіба не читав? Це є така стародавня казка...

І Петро почав розповідати одну з відомих найкращих старогрецьких легенд про того відважного хлопця, що рискнув життям, щоб побачити сонце, полетів до нього і впав у море.

А Марс вибирався над лісом все вище й вище.

ЧЕРВОНИЙ ВЕЧІР

(Ще одна безбожницька новела)

А то ще було так. Надходив весняний, запашний вечір напередодні храмового свята. В селі дзвонили до вечерні, богомольні баби світили по хатах лампадки, а на цвинтарі готували величезні казани для храмового меду. Навпроти церкви коло школи гурт школярів, докінчуючи суботник, працював у саду й на городі і разом змагався із церковним настроєм, що, здавалось, висів над селом туманом. Тільки долетить до уха вечоровий дзвін, одразу їм здається, що все навкруги одмінюється: засмердить ладаном, зачадить свічками, понесе попами та кадилами. Навіть легенькі рожеві хмаринки в небі здадуться тими горщиками з медом, що варять у них баби на храмах для старців та попів. Кинуться діти щиро за сапи, заспівають усі в один гурт: «Долой, долой монахов...» Налетить весняний вітрець, трусне на голови школярам весняним з дерева цвітом, запахне яблунями, й церковна обмара помалу зникне. Аж ось загуло по селу щось грізне: «Коло церкви... до церкви...» І стала насувати хмара, чорна й брудна. Школярі покинули сапи й пошуміли, схвильовані, до церкви. Весняний вітрець, що товаришував з ними, затесавшись у гурт, піддавав духу, свистів в уші: «Глядіть, товариші, не піддавайтесь!.. Ми їм...»

В селі гомін — біготня. Баби й молодиці, на ходу застібаючись, нашвидку витираючи руки, так хурчали спідницями, що можна було подумати, ніби там під крамом замість ніг у них були, пробачте, коров'ячі ратиці: аж земля стугоніла. Бігли всі до цвинтаря. Їх перепиняли:

— Що там? Що то?

— Чудо! Чудо! Чудо проявилось. Приїхав до нас на храм звідкілясь безногий каліка, грає на струнах із простого валу. Грішні нічого не чують, а праведні, що шанують свято, ходять до церкви і роздають милостиню, держать пости, чують райські звуки.

— Коло церкви, кажете?

— Коло церкви.

Кидають відра, кидають огонь у печах, летять.

Коло цвинтаря стояв натовп. У середині натовпу в своїй халабуді, на возі, сидів каліка, попід руки закутаний подушками та ряднами. На виду він — молодий, з весняною смагою на червоних щоках, з голеними поновому вусами. Він справді невміло держав у руках скрипку й водив абияк смичком по валових струнах. Ніяких звуків не було чути, звичайно, а замість звуків мімікою і очима святий доводив тільки, що грав він якусь церковну мелодію.

Тиша була мертва. Люди стояли, як скеля. Більшість здивовано, крадькома презирались, ніби перепитуючи одно одного. Чоловіки — ті одверто «баранами» дивились на каліку, ніяково лупаючи очима.

По один бік воза стояв, як на варті, брат каліки — височенний дядько-бородань, обличчям дуже схожий на каліку, він раз по раз хльоскав батогом на дітей, одганяючи їх, як горобців од проса. Школярі ордою налягали з такими жадібно-допитливими очима, що зразу було видно: допусти цих вандалів ближче — і все чудо вони зразу зведуть нанівець.

А по другий бік халабуди вартувала каліку цікава

молодичка з червоним чогось носом. Ця інформувала православних докладніше. Кидаючи одночасно зажерливі, хижі погляди в халабуду, коли туди хто-небудь клав шматок полотна, крашанки чи кидав мідяка у квітчасту глиняну мисочку миргородського виробу, вона разом з тим стиха розповідала декому з бабів про те, як позбувся каліка ніг.

На молодиці була старовинна плахта, голова її була вив'язана по-старосвітському, проте «опрацьовувала» селянські голови вона не гірше якої язикатої черниці, навіть цитуючи з святого письма: «А хто має віри хоч із зерно горчишне і скаже горі сій: перейди туди! — і вона перейде...»

Деякі з селян приходили, сміючись, з веселим блиском в очах — дослухались, знизували плечима, і в очі їм вступав туман. Ось старий дід з люлькою в руках і під чаркою. Він ще не знає, в чім річ, весело підморгує музиці, підбадьорює його, голосно на весь майдан:

— Що ж ти граєш, що й не чути тебе? Ти такої утни, щоб аж...

— Це! Чи!.. Гу-гу-гу!.. — зашуміло, засвистіло, загуло кругом нього. Звідусіль уп'ялися в нього очі, злісні, як оси. Безліч рук сіпає за поли, за рукава. Дід одступає назад, боязко озирається, стиха когось розпитує, і очі його стають великі й лякані... Ставало чогось моторошно.

Прибігли засапані школярі, почали було:

— Що ви їх слухаєте? То ж дурисвіти. Треба роздивитись, який це каліка... Може, це такий каліка, що на нього треба гукнуть міліціонера.

Так де там!

Люди поверталися до дітей спинами, і цілий дощ мідяків демонстративно брязкотів у мисочку, виявляючи одночасно і віру в святого, і обурення до молодих безбожників.

Постояли, послухали.

— Дядю, а чого ж це не чути, що він там грає? — ввічливо й лукаво питали вони величезного дядька.

Той хмури́в брови.

— Котрі праведні, ті чують! — казав той і зразу ж доводив це на ділі, підтягуючи за мовчазною скрипкою якогось великоднього тропаря.

А святий музика все витинав щось смичком і пучками на мовчазних струнах і, як дикунський шаман, крутив білками очей. Зрештою дехто із «праведних жен» взяли-ся хусточками витирати очі. Кругом зашепотіли: «Почули! Почули!..», залупотіли потьмареними очима, як дерево листом. Аж отемніло навкруги. Навіть з'являвся острах. Діти стояли задумані, пригнічені своїм безсиллям перед дикою і темною силою. Далі один жвавіший школярик рішуче труснув головою і промовив до вартового дядька:

— Дядю! Ви таке чуєте, а я — ось яке! — Він затриндикав на губах і пішов по курному шляху навприсядки:

Ой, гоп, та помалу,
Та пошила штани з валу...

На дерев'яних обличчях у чоловіків блиснули осмішки — зашипіли жінки, погасили. Деякі з їх хрестились і накликали на голови дітей небесну кару: «А, побив би вас грім божий!»

І раптом щось глухо загуло, справді десь гримів весняний грім, радісний і грізний... Далі, щось тягнути за собою, прошумів задиханий, медовий вітерець, такий пройдисвіт, запашний і ласкавий, що так і хотілося влімати його за бархотиновий хвостик. Слідом за ним, важко перехитуючись з одного боку на другий, закурений, у соломі, з порваним залізним на шиї ланцюгом важко мчав із страхітним ревом, мов кований з міді, бугай. Загрозово пригинаючи до землі голову, він сунув просто до цвинтаря у натовп. На ходу часом він

незграбно кокетував своєю могутчою силою: легесенько приторкнеться рогом до острішка — і вгору з тріском летіло паліччя, гній, курява. Кивне привітно головою коло якогось хліва, і од того привітання на душі хололо: цілий ріг од хліва хурчав додолу глиною, цеглою і піском. Знали цього бугая в селі — не одного покалічив.

Все живе летіло перед ним, як пух. Гострий, радісний і зляканий пролунав над майданом дитячий лемент.

— Тікайте! Бугай одірвався!

Ніби бомба розірвалася. Увесь натовп, всі святі і грішні — все розлетілось, як тріски. У цвинтар, на ограду, на дерева. Всю вербу, що самотоко росла над колодязем, аж до самих верхів ніби велетенська обліпила гусінь. Хто не вспів утекти — скам'янів на місці. Все завмерло. Проте переполох на цей раз був даремний.

Зрівнялось страховище, бликнуло туди-сюди червоними, п'яними вирлами, пройшло, в доброму гуморі, своєю дорогою, нікому не заподіявши лиха. Все скам'яніле почало одживати: сміх, гомін, радість.

Баби вже почали було:

— Бачте, це ради святої людини він не вдарив нікого... Бог так дав...

— Заждіть, а де ж той святий? — хтось запитав, стурбований.

Справді, в будці каліки не було. Аж зирк на вербу хтось із школярів:

— А ото ж не він?

На мить усе змовкає. Далі раптом загримів усього натовпу регіт:

— От тобі й каліка! Кажали — безногий, а в нього дивіться, які циби.

Знову вибух реготу.

Зверху на вербі, злодійкувато поводячи очима, справді сидів, попустивши довгі цибаті ноги з гілки, святий музика. Здавалось, справді — перелетів крилами. Під час переполоху ніхто не звернув уваги, який жах викли-

кав у нього на обличчі бугай, як він засовався був на возі, підіймаючи руки, мов дитина, і, побачивши, що тепер кожне дбає тільки за себе, як він ухопився за полудрабок і «в два счета», по-солдатському, так вилетів із будки, що тільки затріщав маленький візок; як ізопалу, розштовхуючи і перекидаючи людей, вмить вилетів на вербу, вище, ніж сам думав. Тепер він бачив, що погарячився, і не знав, що робити. Злазити з верби йому не було ніякої охоти.

Школярі дружно кинулись в атаку на чоловіків:

— Ага! Ага! Оце у вас всі такі святі?

Дядьки сюди-туди очима, на бабів:

— Не чортові тобі баби... тьху!

Баби, од сорому червоні, як раки, сердито блискали очима то на того, то на другого, шукаючи, на кого б напастися, і зрештою вкрили мокрим рядом того ж таки каліку, підвівши голови на вербу:

— З отакою пикою ото б я їздив людям очі дерти? А робить!.. Ану, злазь!..

Справа поверталася для святих погано. Родичі святого, побачивши, що непереливки, раптом повернули конячку і почали гнати.

— Ньо! Ньо! Щоб тобі здохла! — Самі тим часом поверталися назад, накиували на вербу до святого головою і махали німо руками, щоб доганяв їх.

Святий довго водив очима, як сірко в човні, то пускаючи їх униз, то знову їх боязко здіймаючи. Зрештою наважився і раптом стрибнув із трьохсажневої високості на курний шлях у пісок, перекинувся, схопився, підтяг штани і тільки закурів услід за халабудою.

Школярі качалися од сміху. Реготу було до сліз. Навіть старі баби, немочні й зморщені, з сердитими під очима мішками, навіть і їм непрохані осмішки болісно кривили губи:

— От проява, прости господи...

Прибіг спітнілий міліціонер, оглядається:

— Нема вже? Шкода! — А що хіба? — Недавно цей каліка грав на цюю ж скрипку в Яреськах на ярмарку. Теревені розводили; горіла десь церков, а він рятував святої Параскеви чудотворну ікону та й позбувся ніг... Тоді уві сні явилася йому свята Параскева й напутила взяти скрипку, начепити струни з валу і йти з нею на люди... Там їх були заарештували — випрохались, божилися, що більше не будуть, аж бач...

Оповідача оступив густий натовп:

— А що ж то за люди?

— А люди вони такі: був дім під бляхою, держали пивну, мали пнів триста бджіл, воли, корови, леваду з святою криницею... Куркулі з-під Хорола.

Дехто аж об поли ударився руками:

— Наздогнати їх!

Наздоганяти було пізно. Халабуда геть-геть уже летіла, як птиця, перехиляючись з одного боку на другий. Розхристаний вітер підпихав її ззаду ногами, головою, коліньми...

Школярі вертались щасливі, шапки їм збиті набакир, обличчя веселі: чадна церковна обмара зникла з села разом із брудною будкою. На душі стало легко, мов чорна хмара розійшлась над головою. Продув весняний вітрець, шугнув він до тих над західдю сонця рожевих хмар, що здавалися, ніби то баби варили храмові обіди, злетів, поперекидав горщики із бузиновим киселем. Далі ухопив метлище й порозвозив геть на півнеба червонофіолетові круги. Потім почав трусити мітлою над землею, і фосфоричним світлом заіскрилося в ставку поміж зеленою осокою, загорівся в шибках, у безверхій хаті на краю села.

Подумав і почав мастити в бузиновий кисіль сонце заходяще, як корж, і впала тоді на землю червона од західдя мла, і настав червоний вечір. І в очах у всіх, хто йшов або їхав проти сонця, і в замріяних очах дівчини, що вийшла до перелазу, і в задуманих, притом-

лених пастухових, що гнав корови з поля, і навіть в очах мовчазних корів — в усіх їх одсвічували проти сонця переможні, радісні червоні прапорці. Замок храмовий нудотний дзвін. В червоній вечірній стумі довго ще носили школярі воду з яру на город і кропили лійками капустяну розсаду до вечірньої зорі, як до свічки.

А десь поміж ситником, де латками виблискувала вода, червона, як вино, на все село кумкали жаби в золоті глеки, мов школярі-перваки вчитували цілим класом, роздільно, старанно, слово за словом, як першу лекцію або вечірню молитву: «Долой... долой... монахов...»

[1932]

З М І С Т

Б. Антоненко-Давидович. Вчитель-письменник	3
Чайка . . .	23
Свекор	38
Пацанок	43
Басурмен . . .	52
Увечері . . .	60
На чужину . . .	67
Дощ	74
Мужицька арихметика	78
Циганка . . .	85
Широкий шлях. Частина перша. В бур'янах	129
Приблуда	183
Авіаційний гурток	195
Червоний вечір .	232

Для середнього шкільного віку

Васильченко Степан. Чайка
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(На украинском языке)

Редактор Г. С. Ревенко
Художній редактор Є. О. Звездов
Технічний редактор Т. О. Ковальова
Коректори Т. О. Крижна, Л. Н. Фесечко

Здано на виробництво 23/IV 1965 р. Підписано до друку 31/V 1965 р.
Формат 84×108^{1/32}. Фіз. друк. арк. 7,5. Умовн.-друк. арк. 12,6+7 вкл.
(0,73)=13,34. Обл.-вид. арк. 10,41+7 вкл. (0,33)=10,74. Тираж 100 000.
Зам. № 273. Ціна 48 коп. ТП—1965—поз. 753.

Видавництво «Веселка». Київ, Кірова, 34.

Київська книжкова фабрика Державного комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі, вул. Воровського, 24.

ШКОЛЬНА БІБЛІОТЕКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

43 ROLL
R